

Kup eller redningsaktion?

Omkring tilblivelsen af Kirkelig Forening for den indre Mission i Danmark 1861

af Elith Olesen

I

I 1915 udgav Morten Pontoppidan under titlen *Dansk Kirkeliv i Mands Minde* en samling foredrag om »Kirkeligt Liv i Danmark i de sidste 60 Aar«, deriblandt også »Indre Missions Begyndelse«.¹ Hovedpersonen i dette foredrag var smed Jens Larsen, Kirke Værløse, en religiøst opvakt lægmand, der med Pontoppidans ord havde »faaet Gave til at aflægge et Vidnesbyrd om Frelseren, saa det kunde gaa til Hjertet.« Han søgte sin søndagsopbyggelse hos Grundtvig i Vartov og fik sin gang i den grundtvigsk inspirerede *Forening til luthersk Folkeoplysning*. Da han følte kald til at blive omrejsende prædikant, stiftedes i september 1853 af opvakte sjællandske lægmænd *Foreningen for den indre Mission* til støtte for en sådan fri lægprædikantvirksomhed. De første år var det en ren lægmandsforening med en gårdejer som formand, men 1858 indvalgte pastor C.F. Rønne, Høve, i bestyrelsen og på formandsposten, hvorefter »flere og flere Præster sluttede sig til Foreningen.«

Efter den tid blev Jens Larsens forkyndelse fulgt med stor opmærksomhed, og »til Formanden indbragtes Klager og Bekymringer, som til sidst gjorde denne noget ængstelige Mand ganske betænkelig.« I foråret 1861 blev disse klager forelagt Jens Larsen, der harmfuld afviste dem og ønskede at få opgivet navnene på dem, der havde noget imod ham, »for at han kunne tale med dem i Venlighed og klare Misforstaaelserne«; det ville Rønne dog ikke gå med til, og det var klart, at der var tale om en uudryddelig mistillid.

Dagen før missionsforeningens årlige efterårsmøde 13. september 1861, denne gang henlagt til Stenlille, samledes bestyrelsen, der foruden Rønne talte tre lægmænd, i Assentorp i Stenmagle sogn og traf beslutning om at forlange generalforsamlingens billigelse af, at Jens Larsen afskedigedes som missionær; skete det ikke, ville bestyrelsen træde tilbage.

Det er umiskendeligt, at Morten Pontoppidan anser den unge kapellan i Stenmagle-Stenlille, *Johs. Clausen*, for at være den drivende kraft bag disse beslutninger. Han var ganske vist ikke medlem af bestyrelsen, men han havde prædikeret ved foreningens forårsmøde i Høve og dér tillige deltaget i bestyrelsesmødet, hvor han ifølge Pontoppidan »gjorde sig til Ordfører for Kravet om en virksom Kontrol med Foreningens Missionærer, idet han fremkom med det Forslag, at man skulde faa Biskopperne til at prøve dem, en Tanke, som Rønne beredvilligt gik ind paa, men som de læge Medlemmer alle som een bestemt modsatte sig.«

Pontoppidan finder, at »det skulde være meget mærkværdigt«, om Clausen ikke også overværede bestyrelsesmødet i Assentorp lørdag den 12. september og havde »sin – maaske væsentlige – Del i, at der blev truffet en saa afgørende Beslutning«. Det hedder videre, at »ligesledes tør man gaa ud fra, at Joh. Clausen har sat sin gode Ven Vilhelm Beck ind i Situationen, da han skrev til ham, dengang Kapellan i Uby ved Kalundborg, og opfordrede ham til at komme og prædike ved dette Efteraarsmødes indledende Gudstjeneste«. I alt fald, siger Pontoppidan, fremgår det af Becks prædiken, at han »møder frem rustet og rede«, så prædikenen er afpasset til den øjeblikkelige problemstilling i foreningen.

I prædikenen over *Peters fiskedræt* [senere udgivet]² spørger Beck, hvorfor det hidtil er gået så dårligt med den indre mission, og svarer selv, at det er galt fat med samarbejdet mellem præster og lægfolk. Præsterne foragter lægprædikanterne, og lægprædikanterne vil ikke lade sig vejlede af præsterne, men er begyndt at fiske på egen hånd, uden at vor Herre har kaldet dem til en sådan gerning. Dette, mener Pontoppidan, må være møntet på Jens Larsen. Meningen med denne del af prædikenen har da været at gøre Jens Larsen mør til at give efter for bestyrelsens ønske om hans tilbagetræden. En drøftelse mellem ham og bestyrelsen efter gudstjenesten gav imidlertid negativt resultat, og på generalforsamlingen måtte Rønne da meddele, at bestyrelsen ønskede Jens Larsen afskediget og ville træde tilbage, hvis generalforsamlingen ikke kunne gå med hertil. Da Jens Larsen erklærede fortsat at have kald til missionærgerningen, opstod der larm i forsamlingen, idet der blev råbt hårde ord mod formanden, og bestyrelsen meddelte så sin afgang.

I den forvirring, som derved opstod, greb *Vilh. Beck* initiativet; han »fløj« hen til Rønne, bad ham indtrængende stille sig i spidsen for en missionsforening uden Jens Larsen og opfordrede ligesindede i forsamlingen til at indtegne sig i en fremlagt protokol. Rønne gik dog

først med, da Clausen og Beck lovede at slutte op, og resultatet blev da *Kirkelig Forening for den indre Mission* med Rønne som formand og Clausen og Beck samt to lægmænd i bestyrelsen, altså præsteflertal; generalforsamlingen blev afskaffet, og der skulle altid være mindst én præst i bestyrelsen. Vigtigst var, at foreningen ikke blot knyttede sig til den hellige almindelige kirke, men også til dennes lutherske afdeling her i landet, altså Folkekirken, for at sikre sig mod sekterisk udartning. Bestyrelsen ville også prøve kommende missionærer ved at lade dem fungere en tid som bogsælgere. *Jens Dyrholm*, der 1859 havde meldt sig som ulønnet missionær, fortsatte som hidtil.

Morten Pontoppidan gør endvidere opmærksom på, at Vilh. Beck i sine erindringer 1901 »nok saa rask« erklærer om Jens Larsen, at bestyrelsen ved Stenlille-mødet havde anket både over hans lære og over hans liv. Dette er dog fejlagtigt, påpeger Pontoppidan helt korrekt; bestyrelsen udtalte sig ikke om hans liv, og så kan der ikke have været noget at sige ham på, for »man kan være vis paa, at havde man haft en saadan Trumf paa Haanden, skulde man nok have spillet den ud overfor den offentlig ytrede Forundring over Afskedigelsen.«

Listen over anklager mod Jens Larsen finder Pontoppidan så mistænkelig lang, at de »sandsynligvis hver for sig« mangler fornøden vægt. Man anker dels over hans arbejdsmåde i rejsevirksomheden, dels over lærepunkter, der har vakt mishag og forvirring. Til de enkelte klagepunkter følger Pontoppidan stedse Jens Larsens offentliggjorte forsvar og erklærer det hele for småtterier, som man har hængt sig i blot for at komme af med manden. Der er i anklagerne ingen afskedigelsesgrund over for en mand, der i otte år »har staaet paa den udsatte Post som den første Indremissionær her i Landet, – den Mand, som fra først af har sat det hele i Gang, ja forladt alle Ting for at sætte den i Gang.«

Sluttelig hedder det, at »nu, efter at Beck havde gjort sit Kup og overtaget det hele«, udgjorde pionertidens almuesmænd »en lille slagen opløst Trop, hvor hver søger til sin Side for at finde Ly og Læ,« idet én bliver baptist og siden vistnok adventist, en anden politiker, en tredje – Jens Larsen selv – irvingianer.

Morten Pontoppidans artikel er velskrevet og ganske spændende sat op, men må betragtes mere som et stykke engageret journalistik end som en kirkehistorisk afhandling. Det er ved nærlæsning påfaldende, så tæt en række hypotetiske vendinger følger efter hinanden, udtryk som »Og nu véd man jo nok, at« (p. 110), »Men jeg skulde næsten tro, at« (p. 112), »Og det skulde være meget mærkværdigt, om« (p. 113),

»Ligeledes tør man gaa ud fra, at« (p. 113), »Han har næppe ladet ham være uvidende om, at« (p. 113), »Hvordan maa dette virke paa dem?« (p. 116), »Det lader da ogsaa til, at« (p. 116). Hypoteser er uundgaaelige og uundværlige, men hober de sig op, er der noget galt. Her bliver lange passager til et sammenflet af formodede handlingsforløb (f.eks. p. 112-113), som smuldrer ved nærmere eftersyn. Det er eksempelvis fejlagtigt, når Pontoppidan lader de slagne lægmænd fra missionsforeningens pionertid søge ind i sektsamfund og politisk virksomhed, *efter* at »Beck har gjort sit store Kup og overtaget det hele.« De *var* sivet bort længe forinden, alle de, der ragede blot en smule op, – de fleste af dem efter skærmydsler just med Jens Larsen. Derimod høres intet om udvandring eller opgør efter begivenhederne i efteråret 1861; der var ganske vist heller ikke mange at fortrænge, – foreningen var ved at dø strå døden, og *det* var netop problemet!

Morten Pontoppidans fremstilling, der iøvrigt udmærker sig ved en velvilje over for lægmandsinitiativerne (ikke blot over for Jens Larsen), som var exceptionelt sjældne i 1850'erne og 60'erne både blandt rationalistiske, gammel- og nyortodokse samt grundtvigske præster, synes næppe at have påkaldt historikernes opmærksomhed,³ før P.G. Lindhardt i forbindelse med sine studier over Morten Pontoppidan tog denne artikels synspunkter til sig som sine egne⁴ og med et betydelig udvidet kildemateriale, således lægmandsredigerede samtidsblade samt protokol- og brev-stof fra Indre Missions arkiv, benyttede artiklen som underlag for et foredrag om *Den ældste Indre Mission*, offentliggjort 1953.⁵

Hos Lindhardt forstærkes den hos Pontoppidan mærkbare sympati for Jens Larsen og uviljen mod præste-trekløveret på voldsom måde. Jens Larsen bliver *helten*, de tre præster *skurkene* i et velkomponeret og spændende drama, der *genremæssigt* fremtræder som et kirkehistorisk forskningsarbejde. Jens Larsen var »en varmhjertet mand, en begavet taler og en ikke ringe skribent, livfuld og bevægelig, ubetænksom og umistænksom, let til at løbe sig en staver i livet, en af de rene af hjertet.«⁶ Om C.F. Rønne hedder det til gengæld, at hans motiv (eller et af hans motiver) til at kontakte vækkelsen og søge den kirkeleggjort var præstestandens prekære stilling i samfundet efter *Kierkegaard*-krisen; som andre gejstlige vækkelsesprædikanter tilstræbte han at samle de aktive, troende kredse til stabilisering af Folkekirken.⁷ Dette kan dog ikke kaldes nogen heldig karakteristik af C.F. Rønne; om ham gælder, at han helt siden sine unge år som præst på Fyn i 1820'erne havde været uskrømtet ven af og talsmand for de gudelige

forsamlinger som kirkelig foreteelse. Således var han efter stænderforsamlingsdebatten 1838 en af de få, der forsvarede deres egenart og deres ret til at samles og ønskede dem velsignelse som åndeligt livsrøre på kirkens trosgrund under præstelig bevågenhed.⁸ Rønne var alt for stationær til at lade sig påvirke nævneværdigt af Kierkegaard-hysteriet.

Det er et tilsvarende syn, P.G. Lindhardt anlægger på Johs. Clausen og Vilh. Beck. For så vidt der er tale om nuancer, fremstilles Clausen som den lumskeste, Vilh. Beck (endnu) som den næstværste og Rønne snarest som den af de andre forførte, – men de er alle rænkefulde repræsentanter for en hårdt trængt præstestand, hvis interesser de primært og ideligt er optaget af at sikre og fremme. »Præstefronten var ved at danne sig«, hedder det,⁹ dvs skurkene var ved at skabe et komplot, og *fjenden*, de konspirerer imod, er – ikke metaforisk ment som hos Pontoppidan – en *virkelig* fjende, lægmanden Jens Larsen, der åbenbart, ifølge Lindhardt, betragtes som *fjenden*, fordi han er lønnet, vidnende lægmand og dertil en selvstændig personlighed samt yderligere belastet ved at være overbevisningsstro grundtvigianer.

Det åbenlyst tendentiøse i en sådan fremstilling, som det er overordentlig svært – også psykologisk – at få til at stemme overens med de mennesker og de forhold, det rent faktisk drejer sig om, fik mig til for år tilbage, da jeg i anden forbindelse med tilladelse fra pastor Chr. Bartholdy havde adgang til Indre Missions arkiv, at gennemgå det kildemateriale, der skønnes at have stået til P.G. Lindhardts rådighed. Det samme gjorde omtrent ved samme tid seminarirektor *Paul Holt*, som havde påtaget sig den opgave at skrive en ny »Indre Missions historie« i anledning af foreningens 100 års jubilæum 1961. Jeg drøftede dengang indgående de kildekritiske problemer med Paul Holt, som imidlertid anlagde det synspunkt, at han – af hensyn til læserne af hans bog, som de var flest – ville undgå al direkte polemik og blot fremlægge kildematerialet, så den kyndige og kritiske læser selv kunne foretage sammenligninger og drage sine slutninger. Paul Holts værk har nu foreligget en snes år, uden at P.G. Lindhardt har følt sig foranlediget til at foretage en højst fornøden revision af sine synspunkter, som sidst er indført i *Dansk biografisk Leksikon* for en uoverskuelig række år frem i tiden.

Mig bekendt har heller ikke nogen anden historiker hidtil offentliggjort en efterprøvning af P.G. Lindhardts fremstilling ved hjælp af kildematerialet; med det kendskab jeg har til det utrykte kildestof i Indre Missions arkiv agter jeg da i det følgende at foretage en kritisk kildetolkningskontrol.

II

Indledningsvis skal det påpeges, at alt taler for, at missionær Jens Larsen udelukkende var Rønnes og den øvrige missionsbestyrelses problem. I Johs. Clausens og Vilh. Becks indbyrdes korrespondance, som denne er offentliggjort, nævnes han overhovedet ikke; der end ikke hentydes til hans eksistens. Clausen, der var ny på sin egn, Midt-sjælland, har formentlig kun kendt ham ganske flygtigt fra missionsforeningens to halvårsmøder efteråret 1860 og foråret 1861, som han havde deltaget i, og intet tyder på, at Vilh. Beck har haft mindste personligt kendskab til ham; antagelig sås de kun én gang i deres liv: på efterårsmødet i Stenlille 1861! Det var ikke Jens Larsen, men missionsvirksomheden, der var de to unge præsters – og specielt Clausens – anliggende og interesse.

Det må derfor være på den ene side Rønnes og missionsbestyrelsens, på den anden side Jens Larsens indbyrdes forhold, der først skal i søgelyset. At Rønne, der sædvanligvis berømmes for et særdeles irenisk sindelag, hurtigt kom i personligt modsætningsforhold til Jens Larsen, er ubestrideligt. Rønne tiltrådte som formand i september 1858, og allerede ved et missionsmøde i Næstved i foråret 1859 har han muligvis – over for fremsat kritik i offentlig forhandling – gjort indrømmelser vedrørende Jens Larsens »ufuldkommenheder« og fremhævet, at foreningen jo nu også havde *Jens Dyrholm* som udsending.¹⁰ Under alle omstændigheder har han tidligt i Jens Larsen set den største vanskelighed for den skrantende forenings fremtid under hans egen ledelse. Grunden *kan* ikke være den, at Jens Larsen var lægmand og grundtvigianer, for det var Jens Dyrholm også (måske endda mere renlivet grundtvigianer, teologisk vurderet), og med ham havde Rønne efter alt at dømme et aldeles gnidningsløst samarbejde.

Den mest nærliggende forklaring på misforholdet er den, at Jens Larsen har været overordentlig vanskelig, sandsynligvis på det nærmeste umulig at samarbejde med. P.G. Lindhardt gør opmærksom på, at den ældste Indre Mission ret hurtigt mistede sine pionerer, og mener, det skyldtes, at de var søgende og splittede ånder af alle mulige observanser,¹¹ og det skal der nok være noget om, men sikkert er det, at de betydeligste af dem forsvandt efter opgør med Jens Larsen, lægmand mod lægmand.

Den fra første færd mest begejstrede af dem alle, gartner *Niels Johansen*, Kirke Værløse, var blandt de første, der trak sig tilbage, og det var siden – uden at der hentydes til en bestemt episode – bestandig Jens Larsen, han gik i rette med (samt Rønne, da han kom til). Ved at overføre associationerne fra de kierkegaardske »levebrødspræster« til

en missionær på sulteløn blev Niels Johansen faktisk den, der behandlede Jens Larsen med størst nederdrægtighed; han må da have næret en formidabel afsky for en mand, hvis omvendelse han hævdede selv at have givet stødet til.¹²

Den første redaktør af *Den indre Missions Tidende*, den begavede væver *Peder Sørensen*, Ordrup (St. Tåstrup sogn), måtte vige pladsen ved nytår 1856 efter dyb uenighed med Jens Larsen, der betragtede sig som bladets ejer (»Forlagt af Jens Larsen, Missionair« stod der i bladhovedet) til trods for, at det var den foreningsstiftende forsamling, der havde vedtaget udgivelsen af et blad.¹³ Jens Larsen kunne ikke tolerere, at der udtryktes uvilje mod hans ansøgning om at opnå præsteordination, men også personlige modsætninger spillede ind; Peder Sørensen lagde ikke skjul på, at han fandt, at folks interesse og beundring for missionæren fra første færd var steget ham til hovedet og gjorde ham stadig mere selvbehagelig.¹⁴

Det nærmest følgende år var Jens Larsens egentlige storhedstid; han havde udvidet rejsevirkomheden til Bornholm, Jylland og Fyn, udgav et par sangbøger og overtog selv – i alt fald af navn – redaktionen af bladet, men resultatet var splid og splittelse rundt omkring og markant nedgang i abonnenttallet, og først på året 1857 besindede foreningens ledende personligheder sig på, at man uheldigvis havde medvirket til at give det vakte lægfolk den opfattelse, at »det var Missionæren Jens Larsens egen Sag, istedetfor, at det er Vorherres Sag.«¹⁵ Resultatet af denne besindelse blev vedtagelse af særlige statutter, nedsættelse af en bestyrelse, hvis medlemmer skulle vælges (på generalforsamling) for 3 år, foreningens overtagelse af bladet samt det fulde ansvar for de indsamlede midler og det, der indkom ved bogsalg.

Det er værd at bemærke, at der nu tales om missionærer; man har altså i princippet brudt med den oprindelige tanke om at være støtteforening for den af Herren kaldede Jens Larsen og tilsigter nu en udvidelse af virksomheden ved flere udsendinge,¹⁶ – ja, man er indstillet på at tage en fornærmet Jens Larsens skrivevægring til efterretning og lade vurderingen af hans rejsevirkomhed overgå til andre, for ellers »udsætter han sig for at komme til at skrive for Meget om sig selv, og vi ere jo nok enige om (...) at det ikke passer sig godt, at tale for Meget om sin egen Person«, som det omstændeligt forklarende udtrykkes af den nye redaktør, indsidder *Ludvig Mortensen*, der iøvrigt var Jens Larsen særdeles venligsindet.¹⁷

Nyordningen har givetvis ikke huet Jens Larsen, men er blevet ham påtvunget. På bladhovedet stod ikke mere »Forlagt af Jens Larsen«, men »Udgivet af Missionsforeningen.« Offentliggørelsen af en artikel,

som han må have tillagt stor betydning, idet den indeholdt hans personlige trosbekendelse – »Jens Larsens Troeslære«, som formanden, gårdejer *Peder Pedersen*, Nyrup, ironisk udtrykker det – blev udskudt i en måned angivelig på grund af for sen fremsendelse fra hans side,¹⁸ og åbenbart i en slags desperation gennemtvang han rettidig offentliggørelse af sin næste artikel ved – uden om både redaktør og bestyrelsesformand – at beordre trykkeriet til at udfylde et helt nummer med hans manuskript. I et senere nummer orienteres læserne om, at »Redacteuren vidste intet derom, førend han kom for at læse Correctur paa Bladet (...) Det Manuskript, som Bestyrelsen havde antaget til Trykning i Bladet, maatte Bogtrykkeren lægge tilside, fordi Jens Larsen vilde have sit Stykke i strax, uden vort Vidende; men paa den Maade kunne vi ikke være ansvarlige for Bladets Indhold,« skriver Ludv. Mortensen fortrydelig.¹⁹ I et vist omfang kan dog redaktøren siges at have været medvider og impliceret, idet han jo blot kunne have tilbageholdt korrektoren og ladet det oprindelige manuskript sætte.

Såvel fremgangsmåden som artiklens indhold var givetvis tungtvejende årsager til, at Peder Pedersen kort efter trak sig tilbage som formand og overlod pladsen til pastor C.F. Rønne: Jens Larsens artikel nævnte vel ingen navne, men Peder Pedersen og formentlig alle med kendskab til de interne forhold i foreningen var ikke i tvivl om, at artiklen var et angreb på formandens sakramentsyn og -praksis; den ville formentlig være blevet bortcensureret ved normal redaktionsprocedure (hvori formanden var inddraget) og kunne være blevet det alene med den begrundelse, at bladet ifølge gældende ordning ikke måtte bringe stof, der befordrede kirkelig strid. To bestyrelsesmedlemmer nedlagde deres mandater i protest mod Jens Larsens egenrådighed i denne sag og hans overtrædelse af statutternes påbud om, at de skrifter, han kolporterede, skulle være godkendt af bestyrelsen.²⁰

Det var således ikke blot *præsten* C.F. Rønne og *lægmænd* Jens Larsen, der ikke kunne samarbejde, og der er følgelig intet grundlag for på forhånd at fokusere på en klasse modsætning og derefter benytte den som fortolkningsnøgle til forståelse af uoverensstemmelser i kirkelig sammenhæng. Modsætningsforholdet var klart af personlig karakter og havde sin grund i Jens Larsens manglende samarbejdsevne i det hele taget, tydeligt demonstreret flere gange endog længe før Rønne kom ind i billedet.

Dertil kommer udadtil, at den ubehagelige kombination af selvglæde og nærtagenhed hos Jens Larsen, som umiddelbart lader sig læse ud af *Den indre Missions Tidende*, måtte opleves som en belastning for

missionsforeningen af dem, der nærede interesse for sagen selv, lægmandsmission, og som et irritationsmoment af den, der havde ansvaret for foreningens og formålets trivsel.

Efter et vellykket Jyllands-togt sommeren 1856 skrev Jens Larsen i oprømt stemning et par rejserapporter, som – ikke uforståeligt – må være blevet kritiseret skarpt, dels på grund af den uhammede selvnudelse,²¹ dels fordi en person, han mente at have omvendt, og hvis sindstilstande og adfærd før og efter begivenheden han skildrede indgående, alt for let lod sig identificere.²² Den fuldstændige mangel på selvkritik røbes yderligere og afgørende gennem uafkortet offentliggørelse af et 6 sider langt brev fra en alt for beundrende beundrerinde på Bornholm, der bl.a. skrev: »Endskjøndt mange Mile fjernet fra dig, min elskelige Broder i Herren, saa er det dog stedse, som om jeg saa dit venligblide Engleblik, og den Hellig-Aands Klarhed skinne ud af dit Aasyn.«²³

På en måde kan man sige, at Jens Larsen var forud for sin tid; 25-30-35 år senere teede amerikansk-påvirkede vækkelsesprædikanter sig ganske tilsvarende, uden at der rejstes synderlig protest, men mod Jens Larsens adfærd blev der gjort indsigelse, og smækfornærmet skrev han en uafbalanceret artikel om det umulige i at gøre alle tilpas, og at han iøvrigt udmærket godt vidste, at han selv kun var intet, men Jesus alt,²⁴ hvorefter han bad sig fritaget for i fremtiden at skulle skrive om, hvad der var udrettet ved hans virksomhed, og opfordrede folk, der gerne så deres omvendelse skildret, til selv at tage skridt til offentliggørelse.²⁵ På nyordningsmødet 1857 pålagde foreningen – endog i selve statutterne – missionæren »at indsende Beretning om sit Ophold og det religiøse Livs Bevægelse i Landets forskjellige Egne, hvor han kommer.«²⁶ Hvorvidt han efterkom denne ordre, vides ikke, – i bladet offentliggjorde han i de nærmest følgende år kun skematiske mødekalendar-oplysninger om tid og sted, åbenbart til stor fortrydelse for en del læsere; i alt fald udfoldede den nye redaktør store anstrengelser for at dække et læserbehov ved fremskaffelse af vækkelsesberetninger og omvendelseshistorier fra andre kilder.²⁷

Som stærkt belastende må venner af missionsforeningen have opfattet det famøse »Brev fra Jylland«, der 1856 blev offentliggjort i *Ugeskrift for den evangeliske Kirke i Danmark* om et besøg af den omrejsende »Prædikanter«, som brevskriveren overlod den bedste stue i sit hjem til forsamlingen, da han tidligere med opbyggelse havde overværet en forsamling af de såkaldte hellige. »Men, du gode Gud! er han da Manden, der paa Andres Bekostning sendes ud i Landet for at vække Liv i det Døde?(..) da hans Prædiken destoværre ikke havde grebet

mig, indbød jeg ham og hans Kone (thi hun drager omkring med ham) til efter endt Forsamling at tage tiltakke med et tarveligt Maaltid med mig og min Familie. Jeg havde ønsket, at det uheldige Indtryk af hans Prædiken skulde borttages derved, at jeg i Manden lærte at kjende en ægte christelig, elskelig Personlighed, der i hele sit Væsen havde faaet Præget af, at have forladt Alt for at følge sin Frelser efter. Men hans Tale ved Bordet havde altfor megen Lighed med hans Prædiken i Storstuen. Han taledede meget om sine Forsamlinger, om hvor mange hundrede Tilhørere han havde hvert Sted, dernæst fortalte han ogsaa en heel Deel om Syner, han har havt (thi han har seet baade vor Herre og Djævelen), men til christelig Ydmyghed og Kjærlighed fandt man ingen Spor hos ham. Uagtet Præsterne her paa Egnen efter Forlydende have modtaget ham med meget Forekommenhed og gjort Alt for at hjælpe ham i hans Foretagende, kunde han dog ikke blive færdig med paa den mest haanende Maade at rive ned paa Statskirkens Præster, som han skildrede omtrent som en Flok Kjeltringer uden Tro og Samvittighed. Under Latter og Munterhed, som var det ham til stor Fornøjelse, diskede han op med forargelige Historier om flere af dem, saa at man næsten maatte antage, at det vilde være ham en Sorg, dersom Præsterne vare anderledes, end han skildrede dem. Comisk tog det sig ud, at han var meget vred over, at han ikke kunde blive ordineret som Præst og altsaa komme til at høre til den samme sodomitiske Flok, og efter hvad der er fortalt skal han arbeide meget paa at faae Folk til at andrage paa, at han maa faae kirkelig Ansættelse som omreisende Præst for dem. Det skal derfor heller ikke være ham ukjært at vække Splid mellem Præst og Menighed, for at Trangen til ham kan blive saa meget større, og hele hans Adfærd hos mig synes virkelig at tyde hen derpaa.«²⁸

Der er ellers adskillige vidnesbyrd om det gunstige indtryk, Jens Larsen gjorde på jævne lægfolk,²⁹ men dette brev må være skrevet af en lægmand på ret højt dannelsesstrin med almindelig kirkelig interesse og en vis sympati for den gudelige forsamlingsbevægelse. Jens Larsen var straks klar over brevet farlighed, men kunne åbenbart kun finde på at ramme brevskriveren på hans anonymitet, idet han opfordrede ham til at give sig til kende, »for at man kan tage sig iagt for saadan en falsk Ven i Fremtiden.«³⁰ Det er svært at forestille sig, at Jens Larsen ikke straks skulle være klar over brevskriverens identitet, og efterlysningen er derfor et afmægtigt slag i luften.

Den gav intet resultat, men til gengæld fik Jens Larsen lejlighed til at stifte bekendtskab med den mand, der ved brevet offentliggørelse havde været redaktør af *Ugeskrift for den evangeliske Kirke i Dan-*

mark, pastor J.M.L. Hjort, da han i efteråret 1859 var ufornuftig nok til at vove sig til Kolding, hvor Hjort, en hvas polemiker og skarpskannet antigrundtvigianer, nylig var blevet kapellan.³¹ Efter at have afholdt forsamling i et privathjem i sognet henvendte Jens Larsen sig sammen med en mand af menigheden til pastor Hjort, der overlod ham Borgerskolen til offentlig forsamling på betingelse af, at han kun talte til opvækkelse og opbyggelse; Hjort ville selv komme til stede, og hvis Jens Larsen berørte stridsspørgsmål, ville Hjort tage til genmæle. Hjort havde forstået samtaleens forløb sådan, at Jens Larsen udtrykkeligt havde lovet at afholde sig fra at komme ind på »Frelsens Orden.«

Alt gik skævt. Jens Larsen må enten have undervurderet modpartens polemiske talent eller overvurderet sin egen evne til at magte enhver situation; i alt fald vovede han sig ud på højst usikker grund og fik al mulig årsag til at fortryde det. Jens Larsens foredrag over Johs. 3,16 var »opbyggeligt, men noget crast«, refererer pastor Hjort til sit gamle blad. Men til sidst kom missionæren alligevel ind på spørgsmålet om saliggørelsens orden, »idet han aldeles parallelliserede den naturlige Fødsel med den aandelige (Gjenfødselen), og sagde, at ligesom Mennesket kun fødes eengang af Moders Liv, saaledes fødtes det aandeligt eengang i Daaben, og ligesom det naturlige Menneske for at leve, maatte have Føde, saaledes fik ogsaa det gjenfødte Menneske sin Føde og Næring i den hellige Nadvere, og dette nye Menneske, der levede i Forsagelsen og Troen, havde Lov til at tilegne sig Skriftens Stadfæstelse, men den hellige Skrift blev aldeles forbigaaet som Naademiddel, som om Guds Ord ikke ogsaa var Føde for Igjenfødselsens Menneske.«

Hvis det var Jens Larsens udtrykkelige forsæt at yppe kiv med den stedlige præst, kunne han ikke have valgt et mere hensigtsmæssigt tema, og da der yderligere forekom skjulte hentydninger til den samtale, de havde haft, tog pastor Hjort ordet efter Jens Larsens tale, udtrykte ønske om, at det, der måtte være talt af Guds Ånd og Guds ord, ville blive til velsignelse, og mindede forsamlingen om, at også Bibelen som Guds ord er nådemiddel, og at vi kun ved dens hjælp kan vide, hvem det er, vi skal forsage, og hvem det er, vi skal tro. Jens Larsen erklærede hertil, at han satte Skriften så højt som nogen.

Det er tydeligt, at det her primært var en repræsentant for tidens skriftteologi³² og en grundtvigianer, der tørnede sammen.³³ At det tillige fik karakter af et sammenstød mellem gejstlig og lægmand, var formentlig uundgåeligt, især i de tider. Under indtryk heraf besluttede pastor Hjort at tage sagen op igen ved sin næste bibellæsning, og her kom hans uvilje mod lægmandsforkyndelsen klart til udtryk. Indled-

ningsvis oplæste han sentenser af, hvad Jens Larsen havde skrevet i *Den indre Missions Tidende* 1856 navnlig vedrørende sit grundtvigske skriftsyn og sin sakramentopfattelse;³⁴ under en omtale af, hvordan Jens Larsens forkyndelse virkede på folk, fremhævede pastor Hjort ondskafuldt den bornholmske beundrerindes ekstatiske jubelråb, formodentlig i et forsøg på at gøre manden til grin. Iøvrigt, hævder pastor Hjort, udtalte han sig positivt om lægmandsvirksomheden »i dens rette Begrænsning«, men udtrykte betænkelighed ved »det omrejsende indre Missionsvæsen« og fremhævede det ønskelige i, at opvækkelsen blev draget ind i kirken. Jens Larsens omflakkende virksomhed fandt han uhensigtsmæssig; lægmandsarbejdet burde kirkeligt organiseres (gennem menighedsråd) som »en stadig Virken paa et bestemt Sted, under Control og Ansvar,« idet det gjaldt om at »have Hyrdeomsorg og Hyrdeansvar for Sjælene, det gjælder ikke om Proselytmageri, men om Igenfødsel [= omvendelse] og Helliggjørelse.« I disse betragtninger var der intet epokegørende nyt; det var udtryk for, hvordan mange præster ønskede den ængstende lægmandsaktivitet kanaliseret.

Tilfældigt eller ikke tilfældigt overværedes dette møde af *Peter Larsen*, Dons, pioner fra de gudelige forsamlingers tid, men fra begyndelsen af 1850'erne opslugt af grundtvigianismen;³⁵ Peter Larsen fik det indtryk, at pastor Hjort trådte op »for at bekjæmpe vor hellige Daab og Daabspagt«, ligesom Hjort fortalte »flere underlige Historier om Lægmands Virksomhed« og »ogsaa tog fat paa den Tale, som Jens Larsen fra Sjælland for 8 Dage siden havde holdt, og hvori De [= Hjort] meente, han havde ringeagtet og tilsidesat vor hellige Skrift.« Da Peter Larsen vidste, at der var folk til stede, som havde ladet sig opbygge ved Jens Larsens foredrag, »og nu skulde have det berøvet ved at faae Manden mistænkeliggjort som en, – ja jeg faaer vel at nævne Barnet ved sit rette Navn – Grundtvigianer, da det jo er den gamle Mand derovre, den store Vildfarelse er kommen fra at haane »Guds Ord« – ak, Gud forbarme sig! – saa gjorde det mig rigtignok ondt ikke for Jens Larsen [som han hævder næppe at kende] eller den Gamle, de taale det nok, men for dem, der skulde føres paa Vildspor.« Peter Larsen tog da til orde for at forsvare det grundtvigske syn på skrift og dåbspagt, og det kom åbenbart og forståeligt nok til drøje meningsudvekslinger, hvorunder pastor Hjort til Peter Larsens forfærdelse kaldte det »en ny og falsk Lære« af Grundtvig at gøre Trosbekendelsen til et ord af vor Herre, der som forsagelse og tro skal bekendes før dåben, mens det ifølge pastor Hjort er ret dåb blot at »døbe i den treenige Guds Navn, for det er umuligt, at det kan være en

Betingelse fra Vorherre, da vi ingen Akkord kunne gjøre med Gud, eftersom vi aldrig kunne forsage eller troe nogen Dag.«

Jens Dyrholm, nylig tilsluttet missionsforeningen som udsending, var også til stede ved mødet og fik åbenbart det indtryk, at Jens Larsens grundtvigske syn på Skriften var tilstrækkelig grund for Hjort til at advare mod de omrejsende lægprædikanter i det hele taget, da »deres Tale ikke var besindig og sund! de kunde nok rejse en Storm i det menneskelige Hjerter og sætte Følelserne i Bevægelse, men det blev for det meste et sygeligt Liv, da de ej kunde nære og pleje Troeslivet i dets videre Udvikling.«

Den således igangsatte meningsudveksling rullede videre på tryk gennem et halvt års tid i samtidens to mest ansete kirkelige tidsskrifter. Også andre blandede sig; således måtte pastor *C.J. Brandt*, redaktør af det grundtvigske *Dansk Kirketidende* og i sandhed ingen ynder af indre mission og lægmandsforkyndelse, vedgå, at missionær Jens Larsen var »smittet af den forfærdelige Grundtvigianisme,«³⁶ og til sidst kom også et indlæg fra *Anders Larsen Gamborg*, pioner fra den gudelige forsamlingsbevægelse af ikke ringere format end Peter Larsen, men modsat denne en antigrundtvigsk forkæmper for et ortodokst skriftsyn og en erik-pontoppidansk pietisme, – i teologisk henseende manden bag den fynske indremissionsforening (1854) og de midtjyske lutheranere! Han tog naturligvis til orde på pastor Hjorts side mod Peter Larsen (og dermed mod Jens Larsen); de to tidligere nære venner og rejsefæller i vækkelsens ærende havde bekriget hinanden offentligt siden 1855.³⁷

Som den, der gav anledning til denne hårde og langvarige dyst havde Jens Larsen været medvirkende til, at den sjællandske missionsforening, der ifølge sine statutter skulle holde sig fri af kirkelige partier og teologiske stridigheder, blev inddraget i den allerede årelange fejde mellem skriftteologer (dr. *A.G. Rudelback*, mag. *L. Zeuthen*, *J.M.L. Hjort* m.fl. samt lægmanden *A. Larsen Gamborg*) på den ene side og »partiet«, dvs grundtvigianerne på den anden side. Derved var Jens Larsen også med til at uddybe kløften mellem den sjællandske missionsforening som organisation og de kredse af opvakte, der havde været dens naturlige og mest trofaste støtter, ligesom den kom på afstand af den fynske missionsforening og de midtjyder, der havde været ved at stifte missionsforening, men i sidste øjeblik blev overhalet og narret af de grundtvigske på Silkeborg-egnen.³⁸ En sådan udvikling kan kun have foruroliget *C.F. Rønne*, der afgjort stod skriftteologerne nærmest, og som i alle fejder om grundtvigske mærkesager – stilfærdigt – tog modstandernes parti.³⁹

Kastede den beundrende bornholmerindes brev fra 1856 et vist komisk skær over Jens Larsen og dermed over missionsforeningen, var det for intet at regne mod, hvad frikirkepræsten *N.P. Grunnet*, en ren virtuos i perfidiens kunst, fik ud af Jens Larsens naive optagethed af, at han efter sin første kones død var blevet gift med en præstedatter og på sine rejser indviede tilhørerne i, »hvorledes han bar sig ad med sit Frieri, hvormange Silkekjoler hans unge Kone har, at han boer i et Paradis, skal have nye Klæder og en heel Besætning af nye Tænder, for at kunne skjule sin Ælde og være bekendt at lade sig offentlig see med sin unge fromme Kone.«

Grunnet henvendte sig direkte til bestyrelsen, frabad sig Jens Larsens besøg i frikirkens menigheder, erklærede missionærer af hans slags for udelige, men »beholder Foreningen desuagtet sin Missionair, giver jeg den det kjærlige Raad: Paalæg ham at læse Apostelbrevene for Folk, istedetfor sin Kones Breve til ham og hans til hende, thi han gjør sig kun latterlig ved at underrette Folk om alle de ømme Udtryk, som deri bruges.« Indirekte anbefaler Grunnet altså missionsforeningens bestyrelse at skille sig af med Jens Larsen, der efter hans opfattelse optræder og taler som en tåbe og dur til intet.

I et kort, men værdigt og mod Jens Larsen loyalt svar tog Rønne klart afstand fra dette forsøg på at »stille Missionær J. Larsen i et latterligt Lys«; måske har han »med mindre Varsomhed« omtalt sine huslige forhold i fortrolige kredse, men »i sit Vidnesbyrd og i sin Lære har [han] holdt sig til Kirkens Grund.« Ej heller kan bestyrelsen gå med til, at Grunnets frimenigheder, der alle er opstået ved splid, forårsaget af Grunnet selv, bl.a. inden for nogle af de vækkelser, Jens Larsen har været med til at fremkalde, skulle være fredet mod formaning til at vende tilbage til den enhed, der sammenslutter den hellige almindelige kirke. Dette er tværtimod en af missionærens opgaver.⁴⁰

Med kierkegaardsk smålighed bebrejdede Niels Johansen sin før så gode ven, at han i storagtighed havde anbragt en blank navneplade på sin gadedør med titlen »Missionair«, og at han krævede transportmidler stillet til rådighed, når han var på rejse, – vidnesbyrd om, at han som følge af sin stilling var blevet hovmodig, hvilket var Johansens stadige anklage mod ham.⁴¹

Dertil kom, hvad der senere skal vendes tilbage til, klager fra en del af de steder, hvor Jens Larsen holdt møder, over, at han i sine taler fremsatte kontroversielle synspunkter, gerne indlod sig i ordstrid herom og således medvirkede til at skabe eller vedligeholde strid og splittelse. Dysten mellem ham og pastor Hjort i Kolding var således

kun én blandt mange både før og efter; denne var blot den mest omtalte, fordi en skrivevandt præst var involveret.

Alt hvad der således hobede sig op mod manden, gik også ud over den forening, der hidtil havde været knyttet så nøje til hans navn og hans person, – og foreningen tålte efterhånden ikke flere nederlag, stærkt for nedadgående som den var.

Både Morten Pontoppidan og P.G. Lindhardt vil vide, at præsterne begyndte at flokkes til halvårsmøderne efter Rønnes overtagelse af formandsposten;⁴² at dømme efter samtidsreferater var imidlertid det højeste antal 4 præster udefra – til det møde, ved hvilket Rønne blev formand, – og de »gik snarest, maaskee for Lægmandstalerne,« kommenterer Niels Johansen maliciøst.⁴³ Ellers var det sædvanligvis kun den lokale sognepræst og eventuelt hans kapellan, der førte sig frem; ved forårsmødet 1860 på Hindholm Højskole beklagedes udtrykkeligt, at man ganske »savnede vore troende Præster.«⁴⁴ Ludv. Mortensens tillid til, at foreningen 1858 havde stået sin prøve og ville blomstre op ved at få et gejstligt islæt (Rønne), havde vist sig uberettiget; der var sandt at sige ingen præster, der »flokkedes« om missionsforeningen!

Det er forståeligt, at C.F. Rønne søgte udveje til at skaffe sig af med et personligt nærgående og foreningsmæssigt belastende problem som Jens Larsen. Man kan undre sig over hans mangel på myndighed og beslutsomhed, men han har antagelig været klar over, at Jens Larsen trods alt havde en vennekreds og dermed en position. Hvornår det stod helt klart for Rønne, at enten Jens Larsen eller han selv måtte vige, er uvist. I efteråret 1861 oplyser han, at en afgørelse vedrørende Jens Larsens ansættelsesforhold havde været udsat i halvandet år efter talrige formaninger til og forhandlinger med Jens Larsen;⁴⁵ hermed tænkes formentlig på bestyrelsens samling ved forårsmødet 1860, og der må da være gået episoder af irriterende og generende karakter forud, hvormed vi i al upræcighed er tilbage i vinteren 1859-60, da Jens Larsen efter bataljen i Kolding og Grunnets latterliggørelse på lidet flatterende måde var i offentlighedens søgelys.

Ved samme tid var indtruffet en uventet og uigennemsigtig hændelse, idet Rønne i december 1859 efter samråd med den øvrige bestyrelse uden varsel afskedigede Ludv. Mortensen som redaktør af *Den indre Missions Tidende* med virkning fra nytår 1860. Episoden vakte en vis opsigt, men årsagen til afskedigelsen blev ikke oplyst, og ingen udenforstående synes at have kendt den, end ikke Niels Johansen, der ellers var ekspert i kirkelig petitjournalistik.⁴⁶

Ludv. Mortensen havde på det nærmeste gennemtrumfet Rønnes

valg til formand og kunne forventes at have dennes velvilje, men han stod formentlig også Jens Larsen nær og giver ham godt lov i sine erindringer.⁴⁷ At han, omend tøvende og med forsøg på at skubbe ansvaret fra sig, gjorde fælles sag med den egenrådige missionær, bevidner en episode fra sommeren 1859. Jens Larsen havde på eget initiativ og uden om bestyrelsen indbudt til et indre missions-stævne i Sydsjælland (a la halvårsmøderne); Ludv. Mortensen gjorde bagefter offentlig afbigt for at have annonceret mødet og medvirket som arrangør og taler, eftersom mødet »i Grunden ikke [kunne] ansees som et indre Missionsmøde, thi i saa Fald maatte Bekjendtgjørelsen desangaaende være udgaaet fra Bestyrelsens Formand, der da maatte være tilstede, hvilket ikke var Tilfældet.«⁴⁸ Hele udtryksmåden tyder på et forudgående opgør mellem formand og redaktør og en forurettet formands ordre til, at der blev givet offentlig undskyldning for overskridelse af kompetence. Det pinligste ved sagen – også for Ludv. Mortensen – var, at mødet viste sig at være arrangeret for at skaffe den forståeligt nok altid pengeforlegne Jens Larsen et kontantbeløb. Pengene blev under mødet indsamlet til missionsforeningen at fremsende til Rønne, men efter mødet forlangte – og fik – Jens Larsen beløbet direkte udbetalt, hvilket ikke huede Ludv. Mortensen, der afgav udførlig forklaring i bladet.⁴⁹

Fremgangsmåden minder påfaldende om Jens Larsens selvtægt vedrørende bladredaktionen det foregående år, der medførte Peder Pedersens afgang som formand, og Rønne kan ved at afskedige den medvidende Ludv. Mortensen have villet gøre det klart også for Jens Larsen, at selvtægtens tid var forbi, og at det var bestyrelsen, der traf alle ansvarlige afgørelser. Jens Larsen havde i så fald lært af hændelsen. I vinteren 1861 ansøgte han bestyrelsen om at måtte afholde et tilsvarende møde med indsamling direkte til fordel for hans private økonomi, men ansøgningen blev mødt med afslag fra bestyrelsens side.⁵⁰

Jens Larsen må have følt det som en himmelråbende forbigåelse, at redaktionen af bladet ikke blev givet tilbage til ham som tidligere redaktør, men overlodes til kollegaen, den blinde, nytilkomne missionær Jens Dyrholm. Det er dog helt misvisende, når P.G. Lindhardt anfører, at »man kan sige sig selv, at under disse forhold blev Rønne chefredaktør.«⁵¹ Man skal ikke undervurdere Jens Dyrholm og tro, at blindheden gjorde ham til sinke! Han var en forbløffende begavelse, en habil taler og en dygtig, men fredsommelig debattør, og det bør i denne sammenhæng erindres, at han 1852 havde udgivet en mere end 200 sider stor bog: *En Røst i vor bevægede Tid*, som vandt betydeligt

udbredelse (udkom i flere oplag i 1850'erne) og blev en slags dogmatik for grundtvigske lægfolk.⁵² Iøvrigt fremgår det med al tænkelig tydelighed af årgangene 1860-61, at Dyrholm vitterligt var redaktør af gavn (og en ganske ferm redaktør), og at Rønne næppe overhovedet har blandet sig; selv mødereferater er sædvanligvis overladt til Dyrholm.⁵³

Givet er det, at Rønne i sommeren 1861 var så fast besluttet på at skaffe sig af med Jens Larsen, at han offentligt ignorerede manden – sikkert med velberåd hu – for at skaffe foreningen et bedre omdømme i den brede offentlighed. På *Det danske Missionsselskabs* årsmøde i juni 1861 forelagde Rønne en plan til rekonstruktion af den hensygnende forening. I den anledning spurgte den grundtvigske gårdmand *Andreas Ravn*, Sinding, (formand for den 1858 stiftede midtjyske missionsforening) ud fra de lokale erfaringer: »Skulle vi ikke have Manden først?« hvortil Rønne svarede: »Vi have en Mand nemlig Jens Dyrholm.«⁵⁴ Selv den grundtvigske lægmand *Andreas Ravn* så altså bort fra Jens Larsen, og Rønnes demonstrative desavouering viser klart, at den hidtidige første-missionær var afskrevet; ordskiftet fandt sted i fuld offentlighed i en repræsentativ forsamling af præster og lægfolk fra hele landet. Der forelå da også nu – grundet et antal klager fra flere sider vedrørende Jens Larsens lære og forkyndelse – en mere end nogensinde tilspidset situation.

Forinden havde C.F. Rønne – stadig i fuld offentlighed – opsendt nødsignaler i håb om at få hjælp til at redde den synkende skude. Således havde det været tanken, at missionsforeningens forhold skulle have været drøftet allerede i juni 1860 på et DMSmøde i Nyborg, men man nåede det ikke, og i stedet opfordrede Rønne da i *Den indre Missions Tidende* sine kolleger i Folkekirken til offentligt at udtale sig om deres syn på missionsarbejdets fremtid.⁵⁵ Der synes kun at være kommet en enkelt tilbagemelding på denne henvendelse, – i den grad regnedes foreningen for afskrevet. Men det var på denne måde, Rønne kom i kontakt med pastor *Johs. Clausen*, ung kapellan i Stenmagle-Stenlille pastorat og ny mand på egnen; han deltog tilmed i efterårsmødet 1860 og holdt en opbyggelig tale over Peters fiskedræt.⁵⁶ En henvendelse fra Rønne til den unge kapellan *Vilh. Beck*, Ubbø, som han havde truffet i forbindelse med Nyborg-mødet og fattet interesse for, gav intet resultat denne gang.⁵⁷

Men Clausens interesse var vakt; det var ganske givet ham, der samme efterår fik det midtsjællandske præstekonvent, som han var medlem af, til at beskæftige sig med »om muligt at faa Missionssagen paa Fode«, hvilket resulterede i opstilling af nogle »grundsætninger«

for en fremtidig indre mission. Disse sendtes via Clausen til udtalelse hos Rønne og bestyrelsen. Man ønskede, at de mænd, der udsendtes, først skulle prøves af biskopperne, så foreningen ikke kunne beskyldes for at forstyrre den kirkelige orden. Virksomheden skulle ikke blot være i almindelighed vækkende, men burde medvirke til at skabe menighedsbevidsthed i kirken, og det ville derfor være tjenligst, om der udsendtes både lægmænd og teologiske kandidater. Man så gerne udsendingene ordinerede, dog uden ret til sakramentforvaltning, og forinden udsendelse burde de gennemgå et kursus i skriftfortolkning, konfessionel troslære og kirkehistorie. Foreningen burde ved direkte henvendelse opfordre landets levende kristelige præster til at støtte virksomheden, både på landsplan og lokalt. Hvis disse ønsker kunne opfyldes, tilsagde konventsmedlemmerne deres støtte.⁵⁸

Tanken om godkendelse (og indvielse) ved biskop var ikke ny. Man blev opmærksom på denne mulighed allerede, da den norske lægprædikant *Elling Eielsen* besøgte Danmark 1837 og hævdede ikke blot at have Åndens kald netop til gerningen som lægmandsforkynder, men også at have Trondheim-biskoppen *P.O. Bugges* velsignelse med på vej og dermed en slags ydre kaldelse.⁵⁹ Formentlig er det erindringen herom, der ligger bag Jens Larsens ordinationsønske og -ansøgning 1854-56, der fik stærk opbakning af grundtvigske præster, men blev afslået af kultusministeriet 1856.⁶⁰ Hvorvidt Jens Larsen på noget tidspunkt har rettet direkte henvendelse til biskop *H. Martensen* enten for at opnå en form for autorisation som lægprædikant eller i anledning af ordinationsønsket, er uklart,⁶¹ men da den gamle lægprædikant fra de gudelige forsamlinger *Johan Nielsen*, Skårupøre, 1855 var udpeget som udsending for den fynske missionsforening, søgte han straks audiens hos biskop *C.T. Engelstoft*, der dog nøjedes med at erklære ham sin velvilje og udtrykke forventning om, at de fynske præster ville vise sig imødekomme,⁶² og efter at der 1858 var stiftet en midtjysk missionsforening, rejste formanden, *Andreas Ravn*, og den udpegede missionær, smed *Niels Hansen*, Nr. Snede, til Århus og opnåede efter Ravns udsagn, at biskop *G.P. Brammer* godkendte foreningens statutter og gav udsendingen en anbefalingsskrivelse og en nedbedt velsignelse med på vej.⁶³ Der har således været missionsinteresserede lægfolk, der fandt en sådan forbindelse naturlig og rigtig, men netop på Sjælland var der med både Mynster og Martensen tradition for afstand og kølighed i forholdet mellem bispeembede og vækkelsens lægfolk.

Rønne svarede det midtsjællandske konvent, at den indre mission ikke ville kunne trives uden frihed inden for Folkekirkens rammer, og at en biskoppelig prøvelse af foreningens udsendinge kun var ønske-

lig, hvis det drejede sig om en biskop, der var »Troeslivets aabne og erklærede Ven.« Men at gøre en sådan prøve til en betingelse for udsendelse turde han ikke gå med til; så kunne virksomheden jo når-somhelst bringes til ophør. At vække menighedsbevidsthed var først og fremmest de beskikkede præsters opgave, men han så gerne teologiske kandidater blandt missionærerne, omend hovedvægten måtte lægges på udsendelse af jævne mennesker, der kunne vinde befolkningen, og derfor kunne han heller ikke gå ind for, at de skulle gennemgå et kursus i kristendomskundskab, – de skulle jo vidne, ikke være menighedens lærere. Det gik heller ikke an at vente, til man havde sikret sig et flertal af levende kristne præster, – man måtte begynde med dem, man havde kontakt med, og iøvrigt fortsat i bred almindelighed henvende sig til præstestanden med oplysning og anmodning om hjælp, f.eks. – som foreslået af pastor, dr. *Chr. Kalkar*, Gladsaxe – ved afholdelse af et særligt møde for indre missions-sagen i Ringsted den følgende sommer; til et sådant arrangement udbad Rønne sig konventets assistance.⁶⁴

Det er vanskeligt at forstå, hvordan P.G. Lindhardt kan læse dette brev sådan, at Rønne gik »ganske ind på præstekonventets tankegang.«⁶⁵ Jeg læser det som en venlig og værdig fastholden af eget standpunkt på trods af et lokkende tilbud. Det mest forbavsende er, at konventet åbenbart accepterede redegørelsen og tilsagde sin medhjælp i forbindelse med det omtalte stævne; *Johs. Clausen* og cand. teol. *Rudolf Frimodt*, lærer i Sorø, udpegedes til at være konventets kontaktmænd til missionsforeningens bestyrelse.⁶⁶ Om Ringsted-mødet høres ikke mere, ejheller om Frimodt; der var tale om gensidige følere, og det blev i direkte forstand ikke til meget mere.

Derimod begik *Johs. Clausen* på eget initiativ ved samme tid under pseudonymet -r en 30 sider stor pjece: *Om det kirkelige Tilsynseembede i Sjælland. Betragtninger fremkaldt ved Biskop Martensens Visitationer, 1860* (formentlig udkommet omkring 1. december),⁶⁷ et arbejde, der – så vidt vides – ikke før har været inddraget blandt kilderne til den ældste Indre Missions historie.

I betragtning af *Johs. Clausens* unge alder og beskedne gejstlige anciennitet – han var 28 år og havde været personel kapellan et par år – er pjecen præget af en forbløffende selvsikkerhed på grænsen til det arrogante, hvad angår synet på bispeembedet og dets aktuelle indehavere. En ret biskop, docerer den unge præst, bør være en dygtig teolog, en inspirerende prædikant og en indsigtfuld tilsynsmand. Martensens teologiske evner er, siden han blev biskop, især kommet til praktisk udfoldelse over for opdukkende hæresi, herunder den af Grundtvig og

hans disciple yppede kiv om alterbogsdaaben 1856.⁶⁸ Også som prædikant kan Martensen indfri selv strenge krav, omend Clausen ikke finder skellet mellem troende og vantro trukket skarpt nok op. Og hvad tilsynspligten angår, fungerer den kirkelige ordning slet ikke, som den burde.⁶⁹ Visitationer burde næppe være en fast tilbagevendende begivenhed med 7-8 års mellemrum, men noget, der sættes i værk, når der blev slået alarm vedrørende de åndelige tilstande i et sogn. Så ville biskopperne virkelig få sat sig ind i de enkelte menighedsforhold, drage slutninger og gøre erfaringer til gavn for hele stiftet. »Skulle det være under en Biskops Værdighed, om han ved lidt længere Ophold i en Menighed traadte i reent personligt Forhold til Lægfolk og gennem disse erhvervede sig Kjendskab til Menighedens Forhold«, f.eks. omfanget af sekterisk infiltration? (pag. 20).

Debatten om kirkeforfatning knipser Clausen til side; der er ikke brug for lovgivende synoder eller lovfæstede (men nok frivillige) menighedsråd, så længe den rette basis mangler: »et levende christeligt Samfundsliv; men dette kan kun vækkes ved Foranstaltninger, trufne indenfor Menighedernes Enemærker, kan kun tilvejebringes ved at sørge for en bedre Betjening af Menighederne, ved at søge uduelige og vantro præster fjernede og bedre Kræfter sætte i deres Sted og ved endelig, som ovenfor vist, at skaffe en nøjere Forbindelse tilveje imellem Biskop, Provster og Præster paa den ene og Menigheden og Præster paa den anden Side« (pag. 22).

F.eks. i kampen mod sektvæsen har en præst, der vil være en påpasselig hyrde for sin menighed, brug for megen hjælp, og her kommer – foruden den rette biskop – den indre mission ind i billedet, forstået ikke blot i almindelighed som en driven på og opøvelse i personlig helliggørelse, men også i snævrere forstand som en institution, der arbejder på at udbrede sand kristendom ved »hovedsagelig Lægfolk, hvilke den udsender ikke egentlig som Lærere for Folket men som saadanne, der skulle aflægge Vidnesbyrdet om det ene fornødne, om Synd og om Naade.«⁷⁰

Det står fast, at det er vantro og ligegyldighed hos en stor del af præstestanden, der har fremkaldt den indre mission; opvækkelse indtrådte i mange menigheder, men da præsten ikke kerede sig derom, »saa drev levende Tro og Kjærlighed til Menneskesjæle mange Lægfolk til at rejse omkring for at bibringe andre den samme Troens Glæde, som de følte. Men nu afstedkom Forvirringen. Præsterne sluttede sig ikke til disse vidnende Sjæle, de betragtede dem som deres fødte Fjender, forsaavidt som de forstyrrede deres Ro og Tryghed.

Istedetfor at nærme sig disse Lægfolk, benytte deres Hjælp til Menighedernes Opvækkelse, søgende med Venlighed at regulere deres Anskuelser og lede dem i den sunde Retning, stillede mange og de fleste Præster sig i Oppositionsforhold til dem; herved bleve de drevne frem ligesom i Modsætning til Gejstligheden: denne Modsætning skulde nu have for at bestaae som en saadan en i en eller anden Retning fra Kirkens Lære dogmatisk forskjellig Grund at hvile paa, og saaledes udviklede Sektvæsenet sig i sin hele Flor« (pag. 27 f).

Man kan vel spørge, om lægmandsvidnesbyrd afstedkommer mere forvirring end sund kristelig opvækkelse, men da man ikke kan forhindre lægfolk i at drage omkring og vidne, burde kirken snarere »see at faae nogen Indflydelse paa, søge at komme til at lede den indre Missions Kræfter end at stille sig i et halvt fornemt halvt modarbejdende Forhold til samme, og det saa meget mere, som Kirken under Gejstlighedens nuværende Tilstand højlig trænger til dens Hjælp«. Hvis biskop Martensen var tilstrækkeligt orienteret og på den ene side vidste, hvor velsignelsesrigt sådanne lægmænd har virket, på den anden side kendte de døde menigheder, »saa vilde han selv stille sig i Spidsen for den indre Mission, vurdere dens Udsendinge, sende dem til Steder, hvor han tvivlede om Præstens Dygtighed, eller især til saadanne Steder, hvor Præsten selv ønskede nogen Hjælp til at sætte Liv i Menigheden« (pag. 28).

Opkomsten af en indre mission har »sin absolutte Grund i Gejstlighedens Forfald,« og Clausen skønner derfor, at en sådan ordning som her skitseret må være af midlertidig karakter og »aftage i samme Forhold, som Gejstligheden voxer i Tro og Dygtighed, saaledes at den formaaer at raade over, lede og bearbejde det, som den nu lader ligge, og som den indre Mission udretter. »Men denne sidste mangler Kraft, Organisation og er sig ikke ret klar, indtil og indenfor hvilke Grændser dens Virksomhed maa gaae. Vi mene, at den kunde bringes op til at blive et ikke forvirrende og adspredende men opbyggende og samlende Middel til Kirkens Gjenoplivelse, naar den blev ledet og benyttet af Gejstligheden« (pag. 28).

Hvorvidt Clausen ved at tage sit udgangspunkt i biskop Martensens visitatser kan være inspireret af grundtvigianeren Vilh. Birkedals få år gamle kritik af den sjællandske biskops skønsomhed over for de mange vantro præster i stiftet, hvis forkyndelse viste til Helvede, skal være usagt,⁷¹ men selve oplægget er beslægtet med og muligvis også inspireret af tanker, som den unge (og i alt fald senere) grundtvigske pastor Nic. Holten flere gange havde fremført.⁷² Der er dog den betragtelige

forskel, at Holten ganske vist kan indrømme, at »de saakaldte »opvakte« udgjøre en Surdeig i vor Folkekirke, som vi daarlig kan undvære,« men han er dog i første række ængstelig for, hvilken folkekirkelig fortræd lægprædikanternes fortsatte optræden kan forvolde, mens Johs. Clausen primært tillægger selve lægmandsvirksomheden, herunder netop vidnesbyrdet, en selvstændig positiv værdi. Holten ville – som f.eks. dr. Chr. Kalkar,⁷³ biskop Martensen⁷⁴ og andre fremtrædende kirkemænd – læmpe lægprædikanten over i et diakonalt embede og således bringe ham til tavshed som forkynder, mens Johs. Clausen netop ville udnytte lægmandsprædikenen i kirkens tjeneste, ja satte den så højt, at han – i alt fald i visse tilfælde – foretrak den frem for præstens; han synes endog at have ment, at den i den givne kirkelige situation kunne redde kirken fra undergang.

Med disse synspunkter må Johs. Clausen siges at være discipel af C.F. Rønne og ikke en mand, der kunne lære eller diktere Rønne noget, hvad angik synet på og principper for indre missionsvirksomhed. Johs. Clausens pjece kan formentlig siges at indeholde det mest positive om lægmandsvirksomheden, herunder forkyndelsen, som nogen dansk præst hidtil havde præsteret. Han gik endda dristigt et skridt eller to videre, end selv Rønne havde gjort og antagelig drømte om at gøre. At Clausen forestillede sig den biskoppeligt overvågede indre mission som en foreløbig foranstaltning, der skulle ophøre, når kirken havde fået tilstrækkeligt mange troende og dygtige præster, kan man vel betragte som et forsøg på at berolige de læsere, der måtte have fået sig en forskrækkelse eller være blevet forargede over de fremførte tanker. Han kunne ikke være i tvivl om, at dette var radikal tale. Det, der foresvævede den unge ivrer, var faktisk ikke en privat indre mission under gejstlig ledelse, men snarere en Folkekirke, der var omdannet til én stor indre missions-forening med det ene mål at virke for vækkelse og søge vækkelsens resultater fastholdt.

At Johs. Clausen ved at deltage i bestyrelsesmødet i Høve i marts 1861 skulle have været med til at formulere anklagepunkter mod Jens Larsen, som foreslået af Pontoppidan og Lindhardt, forekommer mildest talt helt usandsynligt. Hans interesse for sagen lå på anderledes højt niveau; han var i det stykke en synernes mand. Iøvrigt har hans kendskab til Jens Larsen nok været så overfladisk, at han næppe har haft bidrag at yde i så henseende. Han var, som det fremgår af referatet, indbudt som repræsentant for det midtsjællandske konvent, fordi de »grundsætninger«, konventet havde fremsendt, skulle drøftes på mødet. Sagen var den, at de læge bestyrelsesmedlemmer, *J. Jensen, O.*

Nielsen og H.C. Rasmussen klart havde markeret, at missionsforeningen skulle bevare sin fulde frihed og ikke lægges under nogen biskops tilsyn; dette lå tæt op ad Rønnes synspunkter, men temmelig langt fra Clausens og konventets; til gengæld var der en vis interesse for, at bestyrelsen selv lod (kommende) udsendinge have en prøvetid før fast ansættelse.⁷⁵

På DMS-mødet i Århus i juni 1861 opnåede C.F. Rønne det, han var gået glip af i Nyborg året før.⁷⁶ Han fik lejlighed til fra stævnets talerstol at anbefale den indre mission som en tvillingsøster til den ydre mission og fik mulighed for at påkalde den levende menigheds, både præsters og lægfolks, velvilje. Ved samme lejlighed forelagde han til forsamlingens overvejelse et forslag, indeholdende 6 statutter, til stiftelse af en *Kirkelig Forening for den indre Mission i Danmark*. Stemningen efter forelæggelsen synes at have været noget mat; sagen blev drøftet, men vakte ingen begejstring – specielt ikke hos præsterne.⁷⁷ Ja, man kan vel sige, at forslaget nærmest blev tiet ihjel. P.G. Lindhardt vil vide, at de i Århus fremlagte statutter skulle være udarbejdede af Johs. Clausen.⁷⁸ Dette er end ikke antydnet i noget samtidigt kildeskrift og forekommer alene af tidsmæssige grunde helt usandsynligt. Ved bestyrelsesmødet 21. marts 1861 er det som nævnt konventets »grundsætninger« fra det foregående efterår, der drøftes, og bestyrelsen enes med Clausen som konventets repræsentant om, at »de ledende Grundsætninger for den bestaaende indre Mission, som tidligere ere offentliggjorte i den indre Missions-Tidende og Dansk Kirketidende«, bør gøres mere kendte. Dette kan kun være C.F. Rønnes tiltrædelseserklæring fra efteråret 1858. – Referat af bestyrelsesmødet med denne beslutning fremkom uden senere korrektion i majnummeret af *Den indre Missions Tidende*;⁷⁹ kort efter (19.-20. juni) afholdtes DMS-mødet i Århus, og i mellemtiden protokolleres intet om modtagelse af statut-forslag udefra. Det i Århus forelagte statuttudkast har praktisk talt ingen lighed med konventsskitsen fra november, men minder til gengæld meget om Rønnes tiltrædelseserklæring fra 1858 i strammet skikkelse og med den beskedne tilføjelse om, at mindst én folkekirkepræst skulle have sæde i bestyrelsen, samt det ønskelige i, at også præster og teologiske kandidater ville melde sig som evangelister (det eneste lån fra konventsskitsen). Rønne må da selv, hvilket også er det eneste rimelige at antage, være forfatter af Århus-statutterne; deres ordlyd ses ikke at være blevet godkendt af bestyrelsen før fremlæggelsen, men må indholdsmæssigt repræsentere, hvad man havde kunnet enes om på bestyrelsesmødet i marts.

III

Søndag den 13. september 1861 afholdt den sjællandske missionsforening sit ordinære halvårsmøde, denne gang henlagt til Stenlille, aneks i det pastorat, hvor Johs. Clausen var kapellan, – et vidnesbyrd om hans voksende interesse og betydning for foreningen.

Ifølge P.G. Lindhardts fremstilling af handlingsforløbet skulle der i tiden op mod efterårsmødet være dannet et komplot af præstetreklo-veret Rønne, Clausen og Vilh. Beck med det formål ved et kup (eller: et »kup«)⁸⁰ at sætte lægfolkene i missionsforeningen ud af spillet, – Jens Larsen udnævnes ligefrem af ikke helt gennemsigtige endsige overbevisende grunde til »den egentlige fjende«⁸¹ – hvorefter de agtede at kirkeliggøre foreningen ved at »give ledelsen gejstlig dominans«; der bruges i forbindelse med disse tankebaner vendinger som »en aktionsplan«, »det definitive kup«, »det store slag«, »de ophidsede scener« og ikke at forglemme Vilh. Becks »store, formodentlig velforberejede raserianfald.«⁸²

Jeg skal i det følgende påtage mig at føre bevis for, at der her, bredt sagt, er tale om en fantasifuld og fascinerende overdramatisering af et i sig selv ikke synderlig bemærkelsesværdigt hændelsesforløb (det bemærkelsesværdige er – på længere sigt – *resultatet*), og at der i enkelt-heder er tale om forbløffende over- eller fejlfortolkning af foreliggende kilder. Som helhed betragtet har journalisten – under stærk inspiration fra Morten Pontoppidan – helt taget magten fra historikeren.

Der var fra gejstlig side intet at være bange for i forbindelse med den sjællandske missionsforening, – og præstestanden var da heller ikke spor bange for den, men i det store hele komplet ligeglad med den, da den på dette tidspunkt regnedes for aldeles uskadelig. Alle separatistiske elementer var for længst borte, udrensede på grund af Jens Larsens egensindighed eller frivilligt forsvundet på grund af hans grundtvigske kirkelighed. Tilbage hos præstestanden i almindelighed – den være sig rationalistisk, grundtvigsk, gammel- eller ny-ortodoks – var en standspræget let irritation over al lægprædikantvirksomhed og især da den organiserede. Men hvis det var det organiserede lægmandsinitiativ, man ville til livs, var det formentlig kun et spørgsmål om tid; Rønne behøvede kun at trække sig tilbage, så ville foreningen snart dø stråddøden, som det formodentlig allerede var sket med den fynske og den midtjyske forening. En kirkeliggørelse eller rettere: en gejstliggørelse af foreningen var unødvendig, – det *var* sket, da C.F. Rønne 1858 overtog formandsposten, og vist nærede han stor forkærlighed for det vakte lægfolk og så gerne dets udfoldelsesmuligheder udvidede, men han skulle nok tillige vogte det kirkelige embedes

værdighed og interesser. Der var for præstestanden intet at erobre, intet at lave kup for; foreningen skrantede, dens organisation var aldrig blevet effektiv, og der var hverken penge eller anseelse at overtage. Den truende fallit fremstilles måske mest malende, når det oplyses, at *Den indre Missions Tidende* ved nytår 1862 kun havde 144 abonnenter!⁸³

For dem, der interesserede sig for indre mission i almindelighed og for den sjællandske missionsforening i særdeleshed, var det slet og ret en *redningsaktion*, der var brug for, og det var en sådan, C.F. Rønne uden synderligt dynamik, uden synderlig fantasi og uden synderligt held havde søgt iværksat. Foreningens dilemma som forening betragtet var og blev internt: det var missionær Jens Larsens person, der var problemet. For Rønne var han den egenrådige og selvhævdende, uvilig til samarbejde. Ude i landet, fortæller Ludv. Mortensen ligeud, opstod der i støttekredsene misundelse hos forsamlingslederne, fordi den position og indflydelse, Jens Larsen skaffede sig, fik deres egen status til at vakle.⁸⁴ For de gammeldags forsamlingsfolk af luthersk-pietistisk observans var han grundtvigianeren, der ikke blot – som parolen lød i 1853-54 – søgte at »vække Liv hos dem, som sove i Synden,« men var også blevet partimanden, der undervejs glemte, at han i starten havde lovet at ville »modarbejde Partiers Opkomst,« og gjorde, hvad han kunne, for at grundtvigianisere de allerede opvakte,⁸⁵ – alle grundtvigianeres mål og mange grundtvigianeres *primære* mål.

I foråret 1861 blev to af bestyrelsens læge medlemmer, *H.C. Ras-mussen* og *O. Nielsen* så vrede over Jens Larsens teologi og forkyndelse, at de forlangte bestyrelsen opløst, subsidiært erklærede at ville udtræde, med mindre Jens Larsen blev afskediget.⁸⁶ Vi har her givetvis et typisk og elementært udslag af indstillingen hos ikke-grundtvigianiserede, gammeldags forsamlingsfolk.

Denne ganske banale og helt gennemsigtige situation fortolkes af P.G. Lindhardt på følgende højst komplicerede måde: »Præsterne [= Rønne og Clausen] fik således den chance at spille de læge bestyrelses-medlemmers usikkerhed ved Jens Larsens grundtvigsk-dogmatiske anskuelse ud imod dels Jens Larsen, dels også mod lægmandsmedlemmerne selv, og derved fjerne ikke blot den egentlige fjende, men også den bestyrelse, der ikke ville opgive missionens frihed for en kirkelig kontrol.«⁸⁷ Dette virker mere indviklet, end rimeligt er; man spørger uvilkårligt, om de konspirerende dog mon selv har kunnet hitte ud af at flette konspirationens tråde rigtigt. Med andre ord: Dette er konstruktion og knirker højt af konstruktion; her er det ikke kilderne, der

bestemmer, hvad historikeren skal berette, men journalisten, der finder ud af, hvilken sensation kilderne kan bruges til at afsløre.

Uanset Rønnes personlige ønsker – og heller ikke han ønskede jo kirkelig (= bispelig) kontrol – blev det lægmændenes holdning der kom til at bestemme begivenhedsforløbet; hvis ikke det hele skulle smuldre væk, måtte der i en ekstraordinær situation gøres en ekstraordinær indsats. Sandsynligvis allerede ved forårsmødet 1860 og i alt fald ved efterårsmødet 1860 drøftede bestyrelsen Jens Larsens stilling, og der blev tilkendegivet ham en advarsel. På marts mødet 1861 præciseredes, at man var betænkelig ved Jens Larsens optræden, 1) fordi han »i Læren ofte kom ind paa forvildende Udtalelser«, 2) fordi han trods påmindelse »ikke stræbte at knytte Troeslivet til den beskikkede troende Lærerstand« og heller ikke selv knyttede sig dertil, og 3) at han »ikke søgte de formørkede Steder i Landet, som dog var paalagt ham, men idelig holdt sig, hvor der allerede var noget Liv.«⁸⁸

Når både Morten Pontoppidan⁸⁹ og P.G. Lindhardt⁹⁰ mener, at det er præsterne, der formulerer disse anklager mod Jens Larsen, er det gisninger på grundlag af forudfattede meninger. Den kort tid efter fremkomne skarpe reaktion fra bestyrelsens lægmænd mod Jens Larsen taler afgjort for, at de har været stærkt involverede; man kan snarere tænke sig, at det er lægmændene, der har anket over »de forvildende Udtalelser« og over ensidigheden i valg af rejseruter, mens Rønne har stået for klagen over den svigtende kontakt til præstestanden, en af hans yndlingsideer. Hvorfor gæsten Johs. Clausen, der næppe nok har kendt Jens Larsen, skulle blande sig i disse interne spørgsmål, er svært at se. Han repræsenterede principper og fremtids-syner, ikke aktuelle praktiske bryderier, som han var uden andel i og uden føling med.

Efter de læge bestyrelsesmedlemmers krav om Jens Larsens afgang senest til efterårsmødet eller egen udtræden med bestyrelsens og foreningens opløsning til følge, tog Rønne sig sammen til at skrive et udførligt brev til Jens Larsen, hvori han gav udtryk for, at bestyrelsen havde adskillig betænkelighed ved sin forbindelse med ham;⁹¹ Rønne opfordrede ikke direkte Jens Larsen til at nedlægge sit hverv, men gjorde i stedet opmærksom på, at bestyrelsen ved den kommende generalforsamling kunne se sig nødsaget til at træde tilbage og henstille til forsamlingen at vælge en ny bestyrelse. At det indirekte er en opfordring til Jens Larsen om selv at tage sin afsked, er indiskutabelt; både Rønne og Jens Larsen måtte se i øjnene, at bestyrelsens afgang ville være ensbetydende med foreningens ophør.

Det fremgår endvidere af brevet, at det ikke var en ny og uventet

situation, der kunne komme bag på Jens Larsen. Bestyrelsen havde forelagt ham konkrete betænkeligheder i forbindelse med de to foregående bestyrelsesmøder (sept. 1860, marts 1861) og var vidende om, at han på sine rejser underhånden havde beklaget sig over bestyrelsen uden at denne havde haft lejlighed til at tage til genmæle. Opsummerende hedder det, at »De ved ogsaa, at alt dette er ikke fra igaar, eller noget, som nu pludseligt falder over Bestyrelsen; men at vi have haft Samtale med Dem derom oftere, og at dette [anklagepunkternes indhold] har gaaet gennem Deres Virksomhed i flere Aar mer eller mindre; og det skal ikke kunne siges med Sandhed, at det ikkun er Anker, der udgaar fra mig, der er Præst, da disse Klager længe er ført af de troende Lægfolk, som er mine Medbestyrere, og besidde Menighedens Tillid og Agtelse, og som netop ellers dele Anskuelse med Dem i andre Deelee, og det er Anker, som ofte ere udtalte for Bestyrelsen af ældre og erfarne Kristne rundt om i Landet.«

Bestyrelsen erkender, at Jens Larsen forkynnder »Troens Grund« og derfor også har været redskab til, at adskillige sjæle er blevet opvakte. Men mod Jens Larsens personlige fremtræden er der det at indvende, at han – trods gentagen opfordring – kun i ringe omfang drager hen til døde steder, hvor ordet mest behøves, og hellere holder sig til egne, hvor livet *er* vækket. Dette er så meget mere uheldigt, som han – også på steder, hvor der endnu findes mange nyvakte og ubefæstede sjæle, – »gaaer ind paa *forvirrende Oplysningsgjenstande*, som vækker Uro hos de svage i Troen og Tvistigheder over Lærdomme, der ikke henhøre til Salighedsgrunden.« Just sådanne lærdomme var efter alt at dømme en af grundene til den bedrøvelige kendsgerning, at han næsten intetsteds »smelter sammen med Formændene for Opvækkelsen«; medvirkende hertil var dog nok også, at »De selv kan have ondt ved at komme paa det lave Stade – denne Fornemmelse af sin egen Intethed – der betinger al Sammensmeltning med andre, al ret hjertelig personlig og gjensidig Meddelelse.«⁹²

En del af dette skulle på langt sigt vise sig at være standardindvendinger, som af lokale samfund gang på gang blev rejst over for Indre Missions kolportører og indremissionærer, og når man tager Jens Larsens formidable rejsevirksomhed under primitive forhold i betragtning, kan man afgjort ikke se bort fra det berettigede i hans tilkendegivelse af, at »det bør vist mangan Gang undskyldes den trætte Vandrers, naar han stundom, efter mange Miles møjsommelige Vandring i Væde og Kulde, eller i Sol og Hede, ankommer til Forsamlingstedet, og efter at have holdt Tale og længe bagefter samtalen med Folk, næppe faar et Par Timers Nattehvil, før han atter maa bryde op for at

naa næste Forsamlingssted og mange Gange intet Ophold kan tage, da bliver sløvet og træt til Sjæl og Legeme og ej føler Kraft i sig til endnu at foretage Husbesøg.« Man forstår og accepterer også begrundelsen, når han indrømmer, at han for overhovedet at skaffe sig midler til livets ophold nødsages til ofte at tage til egne, hvor han véd, at han vil blive modtaget og støttet både timeligt og åndeligt.⁹³

Men det er også let at se, at det netop er den slags indvendinger, som er kommet fra lægfolk i missionsforeningens støttekredse rundt om i landet, og som måtte gøre indtryk på en bestyrelse uden nænneværdig erfaring med hensyn til rejsevirkomhedsvilkår og befolkningsreaktioner. Iøvrigt dukkede netop disse former for kritik tidligt op; Jens Larsen havde værget sig mod nogle af dem allerede i begyndelsen af 1857, og Ludv. Mortensen havde forsvaret ham mod andre i 1858.⁹⁴ Det var i alt fald ikke anklager, der var opfundet til brug af et præstekomplot i 1861.

Dernæst er der tale om, hvad Rønne kalder »forvirrende Lærdomme og tvivlsomme Spørgsmaal, som han ikke magter,« hvorfor han skal være endt i »aabenbar falsk Lære« med den følge, at der er opstået forvirring og ængstelse blandt de troende.⁹⁵ Det er åbenlyst, at det altdominerende problem i denne forbindelse er den forvoldte *strid og splid* i missionsforeningens støttekredse, der truede selve foreningens eksistens.

Jens Larsen svarede senere offentligt på disse anklager, iøvrigt roligt og værdigt og med oplysninger og forklaringer, det ville være utilbørligt at lade hånt om, men det er ikke rimeligt, at både Pontoppidan og P.G. Lindhardt synes at anse Jens Larsen for at være højesteret i sin egen sag: har han afvist en anklage, menes bestyrelsen dermed at være kendt skyldig i uberettiget trætte.⁹⁶ P.G. Lindhardt hævder endog, at »Rønnes grunde var ganske løse og tilfældige, en sammenstykning af sladder og løse angivelser, som det øjensynligt var pinligt for ham selv at måtte lægge navn til.«

Personligt må jeg sige, at jeg vurderer disse anklager noget anderledes,⁹⁷ men selvom det ikke havde været tilfældet, forekommer sagsbehandlingen hos de nævnte to forfattere overfladisk og summarisk, fordi spørgsmålet om ret og uret er afgjort på forhånd. Når man undersøger klagepunkternes karakter, må man tage dem for sig, som de er fremsat, og ikke, som de tager sig ud, når Jens Larsen har føjet sin kommentar til, idet der jo så allerede er sket en ombøjning af anklagernes sigte. Når man måtte have indkredset det enkelte klagepunkts karakter, må tiden være inde til ved hjælp af Jens Larsens forklaring at undersøge, om han er blevet misforstået, eller hans syns-

punkter eventuelt er blevet bevidst forvanskede. Hovedanliggendet her er en undersøgelse af, om de formulerede klagepunkter virkelig havde indkredset teser, der var klart splidvoldende i samtidens kirkeliv, eftersom det er den fælles faktor i kritikken af Jens Larsens teologi og forkyndelse.

Rønne beklager sig over, at Jens Larsen har »foruroliget mange ved at stride meget imod at d. hell. Skrift var Guds Ord.« Dette klagepunkt, der røber, at Jens Larsens modstandere var gammeldags forsamlingsfolk af antigrundtvigsk indstilling, var ikke nyt. Ludv. Mortensens senere påstand, at »saa længe Jens Larsen rejste som Udsending fra den indre Missionsforening, hørte man ingen videre Tale om nogen synderlig Forskjel paa Grundtvigs Venner og andre troende Venner,«⁹⁸ holder ikke stik, hvilket heller ikke var at vente, eftersom netop 50'erne var én ubrudt teologisk fejde mellem grundtvigianere og antigrundtvigianere, teologisk uddannede såvel som lægfolk.

Jens Larsen beretter selv fra Jyllands-rejsen 1856 om så delte meninger blandt de hellige, at det holdt hårdt at få stiftet enighed, – og striden gjaldt først og fremmest synet på Skriften: »Nogle vilde have selve Livet i Skriften, Andre ansaae Skriften kun for at være Vidnesbyrdet om Livet.« Jens Larsen fandt det besynderligt, at der kunne opstå strid herom, da alle burde kunne forstå, at »der er en stor Forskjel paa det Ord, Herren taledede med sin egen Mund, og det Ord, som skrevet staaer i Bibelen! Et er, hvad Jesus selv taledede og gjorde, et heelt Andet, hvad der bagefter siges, at han taledede og gjorde.« Jens Larsen mente at have opnået enighed derved, at »de, med deres Mening om, at Skriften var et levende Ord, gav efter og lod sig overbeviiise, saa at disse havde at samles flittig med de Andre til Bøn og Paakaldelse i Jesu Navn! og leve i et kjærligt Samfund med hinanden.«⁹⁹ Der råder således ingen tvivl om, på hvilken side Jens Larsen stillede sig i denne strid. Også i 1858 fortæller han selv om »mange deelte Meninger og Anskuelse i Troessager,« der har skilt kristne brødre. »Og jeg har derfor ogsaa Sammenstød med dem, faaer min Deel af Striden hos dem, men som jeg dog troer, har været til stor Velsignelse paa adskillige Egne.« Her anfører han som stridens genstand »Herrens Midler og deres rette Brug i hans Kirke eller Menigheds Forsamling«; at det er hans grundtvigske anskuelse, det gælder, fremgår af sammenhængen i en af hans allermest grundtvigske artikler,¹⁰⁰ og hvordan en sådan strid kunne opstå og forløbe, har vi set et eksempel på i sammenstødet mellem Jens Larsen og pastor Hjort, Kolding. Jens Larsens altid optimistiske forestilling om, at det var lykkedes ham at mægle og stifte fred, har øjensynligt intet med de faktiske forhold at gøre.

Hvad de kærnegrundtvigske dogmer angår, var Jens Larsen urokkelig, også i sit svar på Rønnes offentliggørelse af klagepunkterne. Han hævdede nu som før, at først og fremmest er det levende ord Kristus selv, og dernæst er »den Helligaands Røst igjennem hans levende Menighed ligesaa levende, og det nye Livs skabende Ord i Daaben og det livsopholdende Ord i Nadveren ligesaa.« Det samme gælder Trosbekendelsen, mens Den hellige Skrift er lærdoms- og optugtelsesbogen, der tjener til, at dåbens gudsmenneske kan blive dygtiggjort til al god gerning.

Set ikke på eftertids- men på samtidsbaggrund lader det sig ikke gøre at feje anklagen vedrørende Skriften til side med en henvisning til, at sådan lærte jo Grundtvig. Grundtvig var ikke kanoniseret, hans anskuelser var ikke gjort til kirkekonfession; tværtimod var det ham, der havde frembåret noviteterne, og just hans anskuelser, der gav anledning til strid. Som den førende blandt de (gammel)ortodokse skriftteologer havde dr. *A.G. Rudelbach* 1855 erklæret Grundtvigs påstand om, at Den hellige Skrift var det døde begreb, den døde bogstav, for »en højst betænkelig og skadelig Vildfarelse«, som den lutherske kirke måtte protestere imod,¹⁰¹ og han var – hvilket betød adskilligt mere for de kredse, Jens Larsen på sine rejser henvendte sig til – blevet sekunderet af forsamlingsbevægelsens mest begavede og en af dens mest indflydelsesrige pionerer, *Anders Larsen Gamborg*, der bl.a. skrev: »da han [Grundtvig] forlod den evangelisk-lutherske Kirkes Grundsætning [formalprincippet, skriftprincippet] og formedelst sin Engle-Aabenbarelse blev klog over det som skrevet staaer, idet han satte Troes-Bekjendelsen over Guds Ord i den hellige Skrift, og siger, at den er det levende Ord, men den hellige Skrift er derimod ikkun døde Bogstaver, siden den Tid har Grundtvig stiftet stor Forvirring, Splid og Uenighed imellem de Troende her i Landet.«¹⁰² Det er på en sådan baggrund og i en sådan sammenhæng, anklagen mod Jens Larsen for at vække splid vedrørende skriftsynet må ses.

Netop dette punkt går Rønne forholdsvis let henover til trods for, at det blandt anklagerne nok har været den største anstødssten for de skrifttro gammeldagstroende, der betragtede *Anders Gamborg* som deres talerør; måske har Rønne ønsket at støde Jens Larsens teologiske meningsfæller mindst muligt, – dem har der givetvis været nogle stykker tilbage af i støttekredsen. Noget tungere tog Rønne på klagen over, at Jens Larsen »tidligere [har] ængstet adskillige med at lære, at Daaben ikke var gyldig uden forvaltet af Troende,«¹⁰³ eller at »Daabens Velsignelse betingedes af deres Tro, som bare Barnet til Daaben eller udførte Daabens Handling.«¹⁰⁴

Det var her, Rønne i anledning af »striden om alterbogsdaaben« havde haft sin kontrovers med Grundtvig selv, da denne notorisk var på vej ud i det ældgamle donatistiske kætteri. I sit svar havde Grundtvig udtrykt sig på denne højst forbløffende måde: »At nu desuagtet Pastor Rønne, som aabenbar selv hverken veed ud eller ind, farer løs paa mig, det seer jeg nok, men skal derom kun sige, at Pastor Rønne, som dog ikke er ligegyldig ved »Vorherre«, skulde tage sig i Agt for at give hans gamle Tjener Utak, da han kan være vis paa, at Vorherre, som aldrig slaar Haanden af sine Tjenere i Alderdommens Tid, han kan ikke lide det.«¹⁰⁵ Hvor dybt forvrøvlet dette end er, kan det have gjort indtryk, da det jo ikke er hver dag, man udsættes for en person, der sætter lighedstegn mellem sig selv og gammeltestamentlige patriarker og profeter, og Rønne har derfor muligvis været noget ømskindet over for netop dette punkt. Han hævder, at Jens Larsen ofte har luftet denne kætterske anskuelse og ængstet adskillige dermed, da ingen jo så kan være sikker på gyldigheden af sin dåb.

Der er i Jens Larsens forfatterskab, inklusive artiklerne i *Den indre Missions Tidende*, ikke fundet noget udsagn, der kan tolkes som donatistisk tendens,¹⁰⁶ men Jens Larsen erkendte selv, at han en kort tid havde været inde på tanken om, at genfødselen udebliver, hvor der i hele dåbsforsamlingen ikke findes en eneste troende, men, siger han, det var en lære, han forlængst havde helt forladt, og han mente iøvrigt ikke at have forkyndt den i offentlig forsamling.¹⁰⁷ Umiddelbart forekommer det sandsynligt, at han ret hurtigt opgav denne lære; det var han nemlig ikke ene om. Grundtvig fik ikke samme næsegruse opbakning af sine tilhængere som ellers, da han kom ind på disse tanker, og de, der en tid havde fulgt ham, indså, at det var en blindgyde. Der blev hurtigt tavshed om denne pinlige »episode« i grundtvigianismens historie.

Værre var efter Rønnes vurdering den anklage, at Jens Larsen skulde have udtalt, at »det ikke er alle Djævelens Gjerninger, vi skulle forsaage, thi det kunne vi ikke.« Bestyrelsesmedlemmerne O. Nielsen og H.C.Rasmussen havde hørt ham fremsætte denne tese, og den var just dråben, der fik bægeret til at flyde over, anledningen til, at de eftertrykkeligt frabad sig alt videre samarbejde med og ansvar for Jens Larsen og hans virke. Denne »aabenbare falske Lære«, som Rønne kalder den, siges Jens Larsen at have ført med sig rundt i landet i foråret 1861, og da Rønne skrev til ham i maj, var han vidende om, at Jens Larsen hævdede at have denne tanke fra Grundtvig selv; senere hedder det, at Jens Larsen over for de to forargede bestyrelsesmedlemmer havde udredet, at »han havde faaet *et nyt Lys* over en Sag,

som han vel længe havde selv skimtet Noget af, men havde opfanget klarere efter en Prædiken af Pastor Grundtvig.«¹⁰⁸ Denne skyden sig ind under »en høiagtet Præsts Navn« synes Rønne ret opbragt over, og påstanden om »et nyt lys«, let at fortolke som »en særlig åbenbaring,« har næppe huet ham som luthersk skriftteolog.¹⁰⁹ Rønne mente, det måtte være »en Lærdom fra Sommer og Lars Møller, men som ikke har sin Rod fra vor Herre el. hans Menighed.« Rønnes henvisning til den fritvirkende lægprædikant *Mogens Abraham Sommer* kunne tyde på, at han har tolket Jens Larsens tese som antinomisme og et første tilløb til syndfrihedslære,¹¹⁰ – måske grunden til, at Rønne var meget opsat på at holde Grundtvigs navn udenfor.

Der var faktisk eksempler på, at det antinomistiske drag over grundtvigianismen i 1850'erne kunne føre over i syndfrihedslære, – mest udtalt vist hos den ekscentriske *Vægter Fæster*, som Jens Larsen givetvis har kendt fra *Foreningen til luthersk Folkeoplysning* og fra kredsen omkring kunstmaler *Carl Scheuermann*,¹¹¹ – i alt fald holdt Jens Larsen forsamling hos Fæsters enke kort efter mandens død.¹¹²

Syndfrihedslære leder man nu forgæves efter hos Jens Larsen. Den formulering, tesen har fået, tyder snarere på, at han primært har hentet sin påvirkning i egentlige grundtvigske kredse, hvor antinomistisk spekulation vandt indpas, især efter at Grundtvig selv i 1852 havde offentliggjort sin berømte artikel om *Moses og Jesus*, hvori han affærdiger De ti Bud som kristendommen uvedkommende og derfor med urette optaget i Luthers lille Katekismus (et af Folkekirkens bekendelsesskrifter),¹¹³ tanker, der blev kendt i videre kredse, efter at Grundtvig havde gentaget og viderebearbejdet dem i et par bladartikler 1855, der siden fandt optagelse i *Den christelige Børnelærdom*. De er ganske uklare med hensyn til opfattelsen af og forklaringen på forsagelsen som en del af dåbsvilkåret;¹¹⁴ måske det netop var grunden til, at forskellige Grundtvig-disciple arbejdede ihærdigt på en uddybelse og afklaring.

Blandt andre prøvede en unavngiven præst – senere identificeret som *Th. Heramb*, Errindlev, – 1855 i en »katekismussamtale« mellem en grundtvigsk præst og en lydhør, omend »ulærd« lægmand at klare forståelsen af, hvad der grundtvigsk set mentes med at »forsage.«¹¹⁵ Forfatteren lader den vejledende gejstlige tage sit udgangspunkt i den tese, at han i dåben ikke har lovet at forsage al slags synd, men netop at forsage Djævelen og alle hans gerninger, og mellem disse to ting, hævder forfatteren, er der stor forskel. Synd og brud på dåbspagten er ikke identiske fænomener, »med mindre man vil forklare Djævelen ved Synden eller det Onde.« Gjorde man det, ville man opnå at gøre

pagten uendelig meget sværere for sig selv, da man så måtte komme til at bryde den daglig, – ja, den blev slet ikke til at overholde. Artiklens præst fastholdt derfor sondringen i *Balles Lærebog* mellem den oprigtige kristne, der synder af skrøbelighed, og den døbtte ugudelige, der synder med forsæt og uden at angre.¹¹⁶ Kun sidstnævnte har brudt dåbspagten, fordi i ham Djævelens væsen har gjort sig gældende, så han har øvet Djævelens gerninger, mens den førstnævnte ikke har brudt pagten. I uvidenhed, overilelse eller skrøbelighed kan man synde på mange måder, men da man ikke har handlet i trods, kan éns væsen og gerninger end ikke i syndeøjeblikket kaldes djævelske: Man angrer sin synd, beder om tilgivelse for Jesu skyld og får pantet på syndernes forladelse. – Resten af den fiktive samtale handler om, hvordan den troende under daglig selvprøvelse ved hjælp af dåbspagten af Gud gennes hen mod Himmeriges port, så det viser sig, at »den daglige Overvindelse af Kjødets Lyst og af det gamle Menneske, og den dermed følgende Utilfredsstillelse af det kjødelige Menneske bliver rigeligen opveiet af det aandelige Menneskes Tilfredsstillelse.«

Budstikkens redaktør, pastor F.E. Boisen, der havde givet plads for artiklen, demonstrerede i sin ubetingede tilslutning til dens tanker, hvad han anså for det væsentlige i udredningen, idet han vedkendte sig, at »ikke enhver Synd er et Brud paa Daabens Pagt«, for var det tilfældet, »maatte vi straks indrømme, at den hele Tale om Daabens Pagt var ørkesløs, og Veien, som den viser til Himlen, umulig.« I stedet hedder det med Boisens ord: »Saalænge Hjertet er vendt bort fra Løgneren og Alt, hvad hans er, og saalænge det er vendt hen til den Gud, hvis Navn er nævnt, og som er klart nok betegnet, saa er Daabens Pagt ikke brudt, selv om Meget skeer, der ikke stemmer med hvad den vil have udført i Livet.«¹¹⁷

Helt urimeligt var det ikke af Rønne at pege advarende på syndfrihedslæreren M.A. Sommer; spekulationer af den her refererede art har altid været første trin (devaluering af syndsbegrebet) på vejen til syndfrihedslære. Rønne har formentlig været helt enig med den nyortodokse skriftteolog mag. L. Zeuthen, der protesterede advarende mod udtrykket: »Jeg har ikke i min Daab lovet at forsage al Slags Synd« og gjorde det under henvisning til det psykologisk umulige i at afgrænse skrøbelighedssynd fra forsætlig synd, da det syndige menneske altid vil lade sig narre til at mene, at han selv kun har begået skrøbelighedssynd og altså stadig er i pagt med sit dåbsløfte. Zeuthen mente, der var tale om et forsøg blandt mange inden for grundtvigianismen på at »forme det heroventil (Guds Riges Fordringer) efter det hervedentil,« hvorved vejen stadig mere banes for »den tøjlesløse

Frihed, mod hvilken Apostelen [2. Kor. 3] advarer (hiin ganske bogstavløse Aand, som er modsat Herrens Aand).« Zeuthens eget standpunkt var, at dåbspagten kun holdes ved en fortsat ydmyg erkendelse af egen synd og en levende tro på Guds nåde. »Dåbspagten er en saadan levende Pagt, der fra Menneskets Side kun holdes, idet den gjenoprettes, ligesom en Christen i Sandhed kun *er* en Christen, idet han *vorder*.«¹¹⁸

Det må være i sådanne sammenhænge, det anførte klagepunkt vedrørende Jens Larsens teologi hører hjemme, i spændingsforholdet mellem skriftteologi og grundtvigianisme, mellem luthersk konfessionalisme og antinomisme. Stillet over for den mulighed at blive slået i hartkorn med M.A Sommer,¹¹⁹ som han med sikkerhed ikke havde mindste sympati for, og med Lars Pedersen Møller, som han måske havde været med til at ekskludere af missionsforeningens bestyrelse på grund af et dåbssyn, der tenderede mod baptisme,¹²⁰ var Jens Larsen ivrig efter at forklare sig: Hans fejlgreb bestod i, at han i lang tid ikke havde forstået betydningen af ordet at »forsage«; han havde anset det for det samme som at opfylde loven og frygtede derfor, før i tiden, pagten brudt ved den ringeste synd, så han daglig kom i tvivl, om han var et Guds barn, indtil han hørte Grundtvig sige i en prædiken, at det at forsage betød at afsige, vende ryg til, hade og afsky, – og Jens Larsen var siden kommet til forståelse af, at forsagelse og tro hørte uadskilleligt sammen i dåbspagten og intet havde med loven at gøre.¹²¹

Denne forklaring tog Rønne slet og ret ikke for gode varer. Efter at have læst Jens Larsens offentliggjorte forsvar skrev Rønne privat til Johs. Clausen, at Jens Larsen »har ikke sandt fremstillet sin lære om Djævelens forsagelse,«¹²² og offentligt henstillede han »til Enhver, som veed at L. i flere Aar har tilegnet sig den evangeliske Retning i Læren og med god kirkelig Oplysning prædiket vor fulde Frigjørelse fra Lovens Aag, ved Christum, at dømme, om det er sandsynligt at han nu først ganske nyligt, som hans Forsvar synes at antyde, skulde have faaet det rette Syn for, hvad »Forsagelsen« betyder.«¹²³

Her står således påstand mod påstand. Rønne synes at tilkendegive, at Jens Larsens forsvar er irrelevant over for det opstillede klagepunkt; de taler med andre ord om to forskellige aspekter ved problemet. Rønnes indsigelse kan ikke affærdiges uden videre. På den anden side behøver det ikke nødvendigvis at undre, at Jens Larsen efter så lang tids omgang med grundtvigske mænd og tanker ikke havde fået rede på, hvad det grundtvigsk set indebar at forsage, eftersom de(n) grundtvigske forklaring(er) i samtiden var uklare og upræcise, under-

tiden selvmodsigende og som nævnt kunne virke befordrende for anti-nomistisk fortolkning.¹²⁴

Tilbage var endnu et lærepunkt hos Jens Larsen, der vakte forvirring og i alt fald betydelig irritation. Det må tankemæssigt have haft forbindelse med det foregående og gik ud på, at han skulle have hævdet, at »den, der eengang var blevet et Guds Barn, ogsaa siden, selv i sin største Ugudelighed, dog vedblev at være et Guds Barn,« eller, lidt varieret udtrykt: »et døbt Menneske vedbliver at være et Guds Barn ogsaa naar han lever i de største Synder, – han er da et faldet Guds Barn.«¹²⁵ Udhævelserne er Rønnes.

Jens Larsen benægtede eller bortforklarede ikke, at han havde sagt dette. Tværtimod gjorde han klart, at han havde talt sådan offentligt ikke for at nedsætte dåben, men for at vise, at vor troløshed ikke kan tilintetgøre Guds gerning mod os i dåben. Alle døbte er Guds børn, men der er den forskel, at det barn, der står i sin dåbspagt, daglig nyder godt af Faderens gaver, mens det åndelige liv uddør hos dem, der har forladt faderen, »og det aandelige Liv bliver dem tilligemed det naturlige berøvet, hvis de dør uden Omvendelse; og de bortvises ved Dommen fra den evige Herlighed i Guds Rige.«¹²⁶

Det er i dette tilfælde hensigtsmæssigt at have Jens Larsens egen forklaring med fra starten, dels fordi han uafkortet vedkender sig tesen, dels for at man ved dens hjælp med sandsynlighed kan indkredse tesens proveniens. Det fremgår af den sidste del af citatet, at Jens Larsen blankt så bort fra muligheden af omvendelse i dødsriget; det gælder iøvrigt om hele hans forfatterskab, at man leder forgæves efter omtale af emnet »Kristi nedfart til Helvede.« På dette punkt har han altså forholdt sig påfaldende selvstændigt over for samtidens grundtvigianisme, der ustandselig skød dette dybt kontroversielle Grundtvigtema stærkt i forgrunden og derved, mere end ved noget andet, medvirkede voldsomt til en spaltning af den gudelige forsamlingsbevægelse i grundtvigianisme og Indre Mission.¹²⁷ Skylden herfor hviler, uanset hvad grundtvigske historieskrivere har hævdet gennem et århundrede, med absolut tungest vægt på de grundtvigske.

Det, vi her kan fastslå, er, at den fremdragne tese hos Jens Larsen ikke direkte er af grundtvigsk oprindelse, men hans forkyndelse af barneforholdets urokkelighed kan formentlig kaldes en grundtvigianiseret ombøjning af en ellers udpræget *nyevangelisk* tankegang. Den pågældende tese er et vidnesbyrd blandt flere om, at Jens Larsen foruden forsamlingsbevægelsens lutherske pietisme og grundtvigianismen også må have været udsat for en fra Sverige kommende nyevan-

gelisk påvirkning. Dette kan i og for sig ikke undre; Jens Larsen stammede fra *Tikøb* sogn i det hjørne af landet, hvor nyevangelismen først vandt indpas og formentlig havde forholdsvis let ved at vinde indpas, fordi vækkelsen på denne egn via en engelsk koloni i Helsingør fra begyndelsen havde et vist anstrøg af *The Evangelical Revival*, der i sig rummede herrnhutisk-metodistiske elementer, hvilket også nyevangelismen gjorde. Det var i *Tikøb*, Jens Larsen modtog sin opvækkelser, antagelig omkring 1840.¹²⁸

Hvornår nyevangelismen kom til Helsingør, er uvist; bladet *Pietisten* og andre af *C.O. Rosenius'* publikationer, f.eks. *Sions Nya Sångar*, kan vel være ilet forud, men 1849, siger traditionen, var den svenske sanger-evangelist *Oscar Ahnfelt* første gang i Helsingør på besøg hos familierne *Chr. og Gotfr. Schubell*, der synes at have gjort hele den religiøse udvikling med siden 1820'erne.¹²⁹ Ahnfelt siges at være hidkaldt første gang af *Chr. Schubells* svenskfødte hustru, der havde tilknytning til svenske vækkelseskredse.¹³⁰

Grundtvigianisme og nyevangelisme var i disse pionertider ikke uden nærkontakt. Under et besøg i Danmark 1852 havde Ahnfelt forbindelse med grundtvigske lægmandskredse i hovedstadsområdet, bl.a. skrædderfamilien *Vinther* på Christianshavn, der hørte til Jens Larsens omgangskreds, og såvel 1852 som 1856 talte (og sang) Ahnfelt i *Foreningen til luthersk Folkeoplysning*, hvor Jens Larsen fra første færd havde haft sin gang.¹³¹

Omkring familierne Schubell i Helsingør dannedes den første nyevangeliske lille menighed i Danmark, og her holdt Jens Larsen forsamling 1854 og 1855;¹³² disse mennesker stod ham personligt så nær, at han reagerede med en offentlig advarsel til dem (og dermed til andre, der måtte være i en lignende situation), da de senere syntes i færd med at tilslutte sig den norske frikirkepræst *G.A. Lammers*,¹³³ der havde nær forbindelse med Ahnfelt.

Iøvrigt sang man ved stiftelsesmødet for den sjællandske missionsforening 1853 en af sangene fra Ahnfelts sangbog: *Jeg veed et Land af idel Lys*,¹³⁴ og da Jens Larsen 1856 udgav *Aandelige Sange til Guds Børns Opbyggelse*, optog han flere af Ahnfelts sange, deriblandt nyevangelismens bannermærke-sang: *Aabent staar Jesu forbarmende Hjerte* med den både fra luthersk-ortodoks og pietistisk side så stærkt forkætrede linje: *Verden i Jesu retfærdig er vorden*,¹³⁵ udtryk for »verdensretfærdiggørelsen«, nyevangelismens hoveddogme.

Om denne sang fortæller Jens Dyrholm, at han vinteren 1860 dumpe ind i en sjællandsk forsamling, hvor der var både tilhængere af

Peder Pedersens frimenighed og en baptist til stede. Det kom til en drabelig dyst om skriftsyn og kirke- og sakramentopfattelse, hvorunder Peder Pedersens tilhængere »begyndte (...) at synge en Sang af Jens Larsens lille Sangbog, i hvilken der staaer: »Hver den [dvs:Verden] ved Jesum retfærdig er bleven.« Denne Yttring stødte Baptisten sig over og kaldte den stridende imod det nye Testamente«; der opstod ny ordstrid, som Dyrholm undlod at deltage i med den begrundelse, at han var ked af at skulle udtale sin enighed med baptisten.¹³⁶ Han var altså også betænkelig ved læren om verdensretfærdiggørelsen.

Nyevangeliske synspunkter var således allerede ved at vække strid i vakte lægmandskredse. Iøvrigt kolporterede Dyrholm den i 1852 anonymt udgivne bog *Pietisten* med nogle oversatte artikler fra Rosenius' blad af samme navn.¹³⁷ Vi ved desværre ikke, hvad Jens Larsen kolporterede, men denne og andre (i Norge producerede) nyevangeliske publikationer kan meget vel have hørt dertil. Han yndede tidligt at tale om »den frie nåde«, et typisk nyevangelisk slagord,¹³⁸ og der er i det hele taget i hans forkyndelse til stadighed et nyevangelisk islæt, som undertiden forenes harmonisk med hans grundtvigske anskuelse, undertiden står mærkeligt uformidlet ved siden af denne. Der spores en nyevangelisk tilbøjelighed til at lade retfærdiggørelsen fremtræde ikke som en personakt, men som en universel akt, tildømt menneskeheden én gang for alle ved sonofret på Golgata,¹³⁹ med tilhørende markant skelnen mellem *forhvervelse* og *tillempning* (rosenianismens og senere Luthersk Missionsforenings terminologi).

Også i synet på *loven* kan Jens Larsen, som det sker i en artikel fra 1857, tage sit udgangspunkt i en udpræget nyevangelisk antropologi og aldeles ikke under en grundtvigsk »menneske først«-synsvinkel: På grund af meneskets fuldstændige fordærvethed og totale uformuenhed, fordi vi af natur er vredens børn, er det aldeles nytteløst at forkynde loven til bod og omvendelse; loven kan intet udrette i et sådant menneske, og mennesket kan intet udrette ved loven. Men Jesus har udsonet al syndens straf og tilvejebragt en evig retfærdighed for alle mennesker; Gud kan derfor ikke mere straffe synden hos mennesket, og Kristus har også i vort sted opfyldt alle lovens bud. Derfor skal der »siges til de Budne, at nu var Alting beredt, at de blot skulde komme og tage Naade for Naade hos Brudgommen i Brudgommens Huus og købe af ham alle Ting af hans dyrebare Goder, uden Penge og uden Betaling.«¹⁴⁰

En artikel som denne, der bortset fra et par flygtige bemærkninger om dåb og nadver i sin helhed er præget af både nyevangelisk tanke-

gang og nyevangelisk udtryksmåde, virker i den grad roseniansk, at man får mistanke om plagiat, men det har dog ikke været muligt at finde et direkte forlæg for den i Rosenius-litteraturen.

Den tese, Jens Larsen angribes for, kan vel kaldes en let grundtvigianiseret udgave af den nyevangeliske tanke, der få år senere (1868) fra dansk nyevangelisk (»bornholmsk«) side blev udtrykt sådan: »Gud er lige naadig mod alle Mennesker, hvorledes de end bærer sig ad,« men som forinden var blevet landskendt og skandinavisk berygtet i den forargende tilspidsede form: »Gud er dig lige naadig, enten Du horer, drikker, stjæler, eller Du i Andagtslue ligger paa Dine Knæ og beder,«¹⁴¹ – i ældre svensk variant: »fyllhunden i rännstenen och skökan midt under sina utswäfningar äro Guds faderlige hjerta lika nära som den gudfrugtiga på sin bönepall.«¹⁴² Modellen er imidlertid C.O. Rosenius: »Fadershjertat war oföränderligt huldt och förlåtande, äfwen under den fallne sonens bortowaro och förskräckligaste försyndande – icke blef det försonadt genom hans återkomst, det war tillräckligt försonadt förut; men den bortgångna hade ingen nytta deraf, förän han återkom.«¹⁴³ Det kan næppe være tvivlsomt, at det er en genklang heraf, Jens Larsen har kendt og gengivet. Stedet, hvor Rosenius og Jens Larsen krydser hinandens spor, er dér, hvor syndernes forladelse »forhverves.« Jens Larsen finder (grundtvigsk) Guds syndsforladende uforanderlighed udtrykt i dåben;¹⁴⁴ nyevangelismen finder den i »den én gang for alle« skete forsoning på Golgata. I begge tilfælde ligger der i tanken en sjælesørgerisk trøst, noget urokkeligt og bestandigt at falde tilbage på i anfægtelsessituationer, men taget isoleret som læresætning, et dogme – tilmed et hoveddogme, som det skete i nyevangelismen, – blev det forståeligt nok forvandlet til en kontroversiel påstand, hvis konsekvenser modstanderne forestillede sig og udmalede som dystre og farlige udsigter; det, der specielt ængstede Jens Larsens kritikere, var, at hans tese skulle blive en »sovepude« for de ligeglade og de halsstarrige.¹⁴⁵

Også andre træk tyder på, at Jens Larsen var i betragtelig grad involveret i nyevangelismens begrebsverden. Allerede 1858 havde cand. teol. *P. Chr. Zahle*, hans tidligere medredaktør af *Den indre Missions Tidende*, undret sig over »en mærkelig Yttring« i en af Jens Larsens opbyggelige taler gående ud på, at »det forløste Menneskes Tilstand var meget saligere end Adams før Syndefaldet, thi han havde kun sin egen Retfærdighed, men vi have Christi Retfærdighed, og os tjene Guds Engle paa alle vore lovlige Veie.«¹⁴⁶ Denne gamle augustinske tanke om »det herlige syndefald«, der i tidens løb især havde fænget i hæretiske kredse og teosofisk spekulation, spiller en fremtræ-

dende rolle hos Rosenius, dels i forbindelse med hans spekulationer om udvælgelsen, et af hans yndlingsemner, dels forkyndelsesmæssigt til forherligelse af den én gang for alle skete forsoning.¹⁴⁷ Tanken og temaet tages da også tidligt op af vor førende hjemlige nyevangelist, Chr. Møller, Rønne.¹⁴⁸

Endelig bør det nævnes, at det tidligere omhandlede klagepunkt vedrørende forsagelsen også lader sig anskue under nyevangelisk synsvinkel, idet der fra dansk nyevangelisk – »bornholmsk« – side fra starten ved midten af 1860'erne protesteredes kraftigt mod enhver tale om dåbspagten som »betingelse« eller »vilkår« for et ubrudt gudsforhold, idet noget sådant ville stride mod »den frie nåde«. Det hedder hos Chr. Møller 1867: »I Bibelen staaer ligesaa lidt, at vi skulle forsage og troe for at faae Guds Søns Retfærdighed, som at vi i den Hensigt skulle bære en Graabrødrekappe,« og fra modstanderside hævdedes det, at når man til en »bornholmer« »taler om Forsagelse, saa hedder det strax: »Ja, hvem kan vel forsage? Det er ogsaa galt med den Forsagelse ved Daaben, den skulde aldrig være der.«¹⁴⁹ Hvad dette punkt angår, forekommer dog i Jens Larsens tilfælde den grundtvigske påvirkning mest sandsynlig, men det er beslægtede tankegange med antinomistisk islæt, det drejer sig om både i grundtvigianismen og i nyevangelismen. Ingen af disse retninger var heller fremmede for den gamle herrnhutiske tale om synden som en sygdom eller en plage, som den troende må lære at leve med, blot han i det mindste krymper sig derunder.¹⁵⁰ Alt taget i betragtning kan det ikke undre, at Jens Larsen næppe har set nogen modsætning mellem sine grundtvigske og sine nyevangeliske synspunkter – trods det vidt forskellige menneskesyn.

Med det ovenfor udredede skal det hverken påstås eller blot antydes, at C.F. Rønne eller missionsforeningens bestyrelse endsige folk i dens støttekredse rundt om gennemskuede disse teologiske og kirkelige sammenhænge og modsætningsforhold og med fasthed udpegede ham som en afviger, der kunne udvikle sig til en falsk profet, hæretiker og separatist. Tværtimod bør det understreges, at Jens Larsen hørte hjemme blandt de sjællandske kirketroende, som man sagde dengang, og det må *ikke* indgå i vurderingen af ham i 1861, at han senere gik over til irvingianismen; netop afskedigelsen 1861 kan have været stærkt medvirkende til, at han søgte sådanne kontakter på kanten af det folkekirkelige.

Det er min vurdering, at anklagerne mindre understreger det *vildfarende*, selvom dette nævnes, end det *splittende*, men man kommer ikke uden om, at begge dele ud fra en folkekirkelig position kunne forekomme *vildførende*. Det, der her er påpeget på grundlag af sam-

tidskilder, er, at Jens Larsen var nidkært ivrig efter at docere egne teologiske synspunkter, ikke blot efter at forkynde, og at han manglede besindighed og tålsomhed, når han blev modsagt, ligesom det er søgt påvist, at de teser, han anklagedes for at fremføre, i videre kirkehistorisk perspektiv vitterligt viste sig at virke dybt splittende, – netop disse synspunkter kom til at skille skriftteologer og grundtvigianere, gammel-ortodokse/ny-ortodokse og grundtvigianere, pietister og grundtvigianere, pietister og nyevangelister. Vi er ganske enkelt ved roden til de snart efter forekommende folkekirkelige partidannelser. Formentlig var de væsentligste støtter, missionsforeningen havde tilbage – bortset fra Jens Larsens personlige venner og beundrere – forsamlingsfolk af hovedsagelig luthersk-pietistisk præg, og just sådanne var specielt ømskindede over for de grundtvigske og nyevangeliske hoveddogmer.¹⁵¹

I 1889 tildelte bestyrelsen for Kirkelig Forening for den indre Mission i Danmark en af sine noget rebelske indremissionærer (Peder Larsen, Abildøre) følgende advarsel: »Der tilstilles ham en alvorlig Anmodning om at undgaa Alt, hvad der bringer Misfornøjelse blandt Missionens Venner og forstyrrer Samfundet, navnlig den megen Pressen paa det, som han kalder Oplysningens faste Føde, og væsentlig holde sig til den enfoldige Forkyndelse til Opvækkelse og Helliggjørelse« (Forhandlingsprotokol 19.-21. nov. 1889). Det var præcist samme dilemma, missionsforeningsbestyrelsen havde med Jens Larsen i tiden op mod efterårsmødet 1861!

IV

Aftenen før halvårsmødet var missionsforeningens bestyrelse samlet og aftalte, hvordan man kunne tænke sig generalforsamlingens forløb. Der var enighed om, at Jens Larsen skulle søges afskediget; spørgsmålet herom måtte forelægges den fremmødte forsamling, hvis Jens Larsen ikke i sidste øjeblik kunne overtales til frivilligt at opgive sin stilling, – og hvis det gik, som man ønskede, var bestyrelsen villig til at fortsætte på grundlag af de nyudarbejdede statutter, – gerne suppleret med »flere af Kirkens levende Lærere.«

Ifølge statutterne, de af Rønne i Århus fremlagte, skulle foreningen for fremtiden hedde *Kirkelig Forening for den indre Mission i Danmark* og slutte sig nær til Folkekirken i samarbejde med præstestanden om ordets forkyndelse på døde egne ved evangelister eller missionærer, der vidste sig kaldede af Helligånden, havde godt lov af den troende menighed og besad god indsigt i Skriften og kirkens lære.

Disse vedtagelser blev ordentligvis protokollerede samme aften i form af bestyrelsesmødereferat.¹⁵² Der forlyder intet om, at andre end bestyrelsesmedlemmer deltog i mødet; Morten Pontoppidan finder, at »det skulde være meget mærkværdigt, om Clausen ikke havde overværet Bestyrelsesmødet dér og haft sin – maaske væsentlige – Del i, at der blev truffet en saa afgørende Beslutning.«¹⁵³ Det er en mulighed, at Clausen var til stede – som Pontoppidan gør opmærksom på, holdtes mødet i Assentorp i Stenmagle sogn – men det er rent gæteri, og der er i alt fald absolut intet nyt i bestyrelsesbeslutningerne, som Clausen kunne tænkes denne aften at have sat noget præg på; det var kompetente beslutninger vedrørende krav, som de læge bestyrelsesmedlemmer måneder i forvejen havde stillet. P.G. Lindhardt nøjes da også med at antyde, at de ønskede »levende lærere« ville være lette at fremskaffe. »De stod allerede parat i forstuen,« hedder det.¹⁵⁴ Dette er dog nok billedtale! De, der »stod parate i forstuen«, var naturligvis Johs. Clausen og Vilh. Beck, – de to andre, de to egentlige skurke i det lindhardtske drama.

Hermed er Vilh. Beck for alvor draget ind i billedet. Morten Pontoppidan mener – på grundlag af Vilh. Becks erindringer fra 1901¹⁵⁵ – at det var Johs. Clausen, der skrev til Beck og opfordrede ham til at prædike ved efterårsmødets indledende gudstjeneste, og Clausen har – mener Pontoppidan – i dette brev »næppe ladet ham uvidende om, at der var noget i Gære med Foreningens hidtidige Missionær, og at Mødet kunde blive epokegørende for Foreningen.«¹⁵⁶

P.G. Lindhardt véd imidlertid fra Indre Missions arkiv, at Beck som så ofte ellers husker galt; det var ikke Clausen, men Rønne, der indbød Beck til at prædike,¹⁵⁷ – og hvem ellers? Der henvises i Rønnes brev til tidligere aftale, som antagelig gælder en indbydelse til efterårsmødet året før i brev dateret 6. september 1860.¹⁵⁸ Becks svar herpå er ikke bevaret, men han kan vel have tilbudt at komme ved senere lejlighed. Når P.G. Lindhardt refererer, at Rønne 2.8. 1861 »mindede ham om, at styrelsen dagen forinden skulle drøfte ophævelsen af samarbejdet med Jens Larsen«, er ordet »mindede« en sproglig tilsnigelse. I brevsammenhængen står: »Jeg haaber at komme til Stenmagle d. 12te Eftermiddag, da Bestyrelsen forinden maa samles. Man er nemlig tvivlraadig, om man kan forsvare Samarbejdet med Jens Larsen.« Det fremgår af ordlyden helt klart, at dette er en førstegangsorientering fra Rønnes side og iøvrigt ingen indbydelse til at deltage i et komplot.

Becks svar er ikke kendt, men har været positivt; det fremgår af Rønnes returbrev 16.8., at Beck har ønsket en tidspunktændring i programmet, hvilket dog kom for sent, da indbydelsen var gået i

trykken; ligeledes at han har haft skrupler med hensyn til skriftemålet, som Rønne foreslår for en gangs skyld henlagt til søndag morgen, dvs i stedet for lørdag eftermiddag, som ellers var Becks sædvane; dette indicerer, at Beck agtede tidligst at komme til stede sidst på dagen lørdag. Han indbydes ikke til bestyrelsesmødet, og der er heller intet konspiratorisk i dette brev, med mindre man finder det mistænkeligt, at Rønne udtrykker formodning om, at Beck overnatter i Stenmagle, altså hos Johs. Clausen.¹⁵⁹

Få dage senere – 21. august – skrev Johs. Clausen til vennen Vilh. Beck og udtrykte sin glæde over via Rønne at have erfaret, at Beck ville prædike ved mødet i Stenlille, en glæde, som – siger han – deltes af den stedlige menighed, der kendte ham fra tidligere besøg. Johs. Clausen fortsætter: »Jeg antager det for givet, at Du kommer i det mindste et Par Dage tidligere, for at vi kunne i Forvejen tale sammen. Det forekommer mig, at man enten bør opgive den hele Missionssag eller ogsaa see at tage den (eller søge den fremmet) paa en hel anden Maade, end nu skeer. Det er mig imidlertid ikke klart, hvorledes man skal behandle den Sag. Ønskeligt var det, om man kunde faa nogle mere detaillerede Efterretninger om den svenske Mission, som nok er i god Gang og har baaret, efter Sigende, gode Frugter. Nogle Dages Ophold her kunne maaske hjælpe til, at vi gjensidig kunde klare hinandens Anskuelse.«¹⁶⁰

Som nævnt må det anses for lidet sandsynligt, at Beck kom »et Par Dage tidligere,« da han i så fald ikke ville have haft problemer med at få afholdt det ønskede lørdagsskriftemål, og der er i Clausens betragtninger vedrørende missionssagen intet konspiratorisk antydning, tværtimod en tvivl om, hvorvidt sagen overhovedet har en fremtid, – og det er udelukkende sagen, han taler om, på intet tidspunkt en person eller personforviklinger, – en tvivl, der kontrasterer mærkbart mod hans selvsikkerhed året før, hvoraf man vel tør slutte, at han har indset det luftslogtagtige i de tidligere ideer. I stedet er han nu inde på at søge oplysning om andres og især den svenske *Evangeliska Fosterlands-Stiftelsens* erfaringer, og det har dog næppe været erfaringer om, hvordan man skaffede sig af med besværlige udsendinge, han efterlyste fra udlandet. P.G. Lindhardt må da også indrømme, at »tydeligt nok havde man endnu ikke aktionsplanen klar, (...) men under Becks ophold i Stenlille [skal vel være: Stenmagle] må planen være blevet udformet i enkeltheder.« Igen er det rent og skært gætteværk, eller rettere: præmisser, der *mod* kildernes indhold lægges til rette for en forud fastlagt konklusion.¹⁶¹

Om indbydelsen til at prædike ved missionsforeningens halvårsmø-

de fortæller Vilh. Beck i et tilbageblik mange år senere, at han »blev sat i ikke ringe Forlegenhed, thi jeg havde ingen Anelse om, hvad Indre-Mission var for Noget (...) Jeg satte mig da til at konstruere en indre Mission, som jeg syntes en saadan maatte være, og nedlagde disse Betragtninger i en prædiken over Peters Fiskedræt.«¹⁶²

Herom siger P.G. Lindhardt, at »dette er en fuldstændig fortegning af virkeligheden,«¹⁶³ og deri har han ganske ret, blot ikke af den af ham anførte grund (hvorom nedenfor). Det er en fortegning, som hele tiden er iagttagelig hos Vilh. Beck, idet hans erindringsstof altid ombøjes overdrivende i primitiv anekdotisk retning (her: hans velsignelsesbringende uvidenhed), – for anekdoten er altid sjovere og mere spændende end virkeligheden. Man bør derfor *aldrig* tage Becks erindringskildringer for gode varer, hvis de ikke kan efterprøves på samtidskilder. Dernæst er det – også typisk Vilh. Beck og især typisk for den ældre Vilh. Beck, der til tider tenderede mod storhedsvanvid – selvforherligende fordrejning, at det netop skulle være *hans* opfindelse at have fremdraget Luk. 5,1-11 som en særlig velegnet tekst, når der skulle tales indre mission og drages sammenligning mellem præsteforkyndelse og lægmandsvidnesbyrd. På efterårsmødet året før havde Johs. Clausen ud fra samme tekst talt over samme tema: en advarsel til lægprædikanterne mod »at fiske hvert i sit Net« og en formaning til i stedet at »benytte det gamle Garn, den hellige almindelige Kirke, som hviler paa Christus som Hovedhjørnestenen.«¹⁶⁴ Herom siger P.G. Lindhardt, at Clausen »besynderligt nok« prædikede over samme tekst som Beck året efter.¹⁶⁵ Der er imidlertid absolut intet besynderligt i dette sammenfald af tekstvalg. Tværtimod kan man sige: et meget stort antal af landets præster ville følge deres første indfald og vælge netop denne tekst for at kunne benytte den til at fremhæve kirken (båden) og de retteligt kaldede fiskere (den ordinerede stand) og til at advare om de store farer, der lurede på de selvbestaltede fiskere (lægprædikanterne).

Sådan havde dr. A.G. Rudelbach få år forinden båret sig ad i en postilleprædiken til 5. søndag efter trinitatis, da denne tekst er prædiketekst: »Vi kunne altsaa kun paa det bestemteste misbillige, hvad vi i vor sønderrevne Tid saa ofte maae være Vidner til, at Mange, fordi deres eget Kald synes dem for ringe, egenvillige gribe efter et høiere; at Mange, som ikke have Kald dertil, trænge sig ind i Læreembedet, glemmende, at den sande Christen vil aandeligen meddele og uddele i hvilket som helst Kald, i hvilket som helst Stand Herren haver sat ham (...) Her er Garn, som Enhver kan kaste ud, Dræt, Enhver i Herrens Navn kan drage.«¹⁶⁶

Ganske tilsvarende havde pastor Vilh. Birkedal i 1848/49 grebet samme tekst an for i almindelighed at dæmme op for selvstændig forsamlingsvirksomhed: »vi ængstes og frygte for de Mange, der, *ukaldede*, opstaae som Lærere iblandt os, frygte baade fordi Herrens Ordning i Hans Kirke tit derved lider Afbræk, frygte ogsaa, fordi vi af Erfaring vide, hvor tungt det Ansvar er, der er lagt paa os, og hvor mange de Fristelser ere, der følge med denne Gjerning (...) da er det mig mangengang umuligt at forstaae, hvorledes Folk i Hobetal kunne trænge sig hen til dette Embede uden dog at faae den Trøst (...): du er jo kaldet dertil (...) *dette* misbilliger jeg, at Christne i Hobetal komme sammen for at høre lange Taler, *Guds Ords Udlæggelse* af dem, der hertil ikke have fornummet Herrens Ord: »Far ud paa Dybet«! (...) det har altid været Sværmeriets Kjendemerke at fortrøste sig til det indvortes Ord i Hjertet og foragte den udvortes Besøgling.«¹⁶⁷

Godt en halv snes år før Birkedal var den ligeledes grundtvigske pastor P.A. Fenger, Slotsbjergby, ude i tilsvarende ærende, aktualiseret af den norske lægprædikant Elling Eielsens Danmarks-besøg 1837, med en prædiken 5. søndag efter trinitatis over denne tekst til advarsel mod selvbestaltet lægmandsforkyndelse. Peter begyndte, siger Fenger, ikke sit menneskefiskeri efter egen tilskyndelse, men først efter at være kaldet af Herren og indviet ved håndspålæggelse, og sådan blev det da skik i menigheden gennem tiderne. Selvom de således udpegede kunne svigte, måtte det ikke bringe selve ordningen i miskredit og få andre til at øve selvtægt ved at trænge sig ukaldede frem som ordets forkyndere. Peter fik ikke besked om at overtage et andet fartøj end sit eget, – og således skal enhver blive i det tildelte kald. Det er fra Herrens skib, kirken, der skal fiskes, og det vil sige, at ordet først og fremmest skal lyde i menighedens forsamling dér, hvor også sakramenterne forvaltes. I anden række skal ordet udbredes i og fra huse. Umiddelbart kunne det se ud, som om der udrettedes mindre i kirken end i de snævre kredse, men her skal man huske på befalingen til Peter om at fare ud på dybet, dvs der skulle kaldes ad alle. Både godt og ondt skal drages om bord i Herrens skib, og vi skal kaste garnene ud, som han byder, ikke, hvor vi selv finder for godt.¹⁶⁸

Samme søndag holdt N.F.S. Grundtvig over samme tekst en prædiken med samme tema i samme aktuelle anledning. Prædikenen virker pseudo-dybsindig og kan med sin dialektiske balancegang mellem det borgerligt og kirkeligt (u)tilstedelige i lægprædikantvirksomhed næppe have været umiddelbart tilgængelig for den jævne tilhører, – selv hans nærmeste discipel, mag. J.Chr. Lindberg, opfattede den som et forsvar for lægprædikanterne, hvilket den – så vidt jeg er i stand til at

fatte Grundtvigs forknudringer – ikke er. Jeg opfatter den primært som en advarsel til »de skriftkloge af ånd« [= grundtvigske præster(?)], der ikke ville drømme om at forlange ulærde folk straffede for at opløfte røsten i forsamlinger, mod for hurtigt at »styrke de ustuderede prædikanter i deres foretagende eller en gang at fæste lid til deres lige så lette som almindelige foregivende, at de drives af den Hellig-ånd«; man opnår nemlig derved kun at splitte, forvirle og forvirre den menighed, som disse skriftkloge af ånd er sat til at forene, vejlede og oplyse. Hemmeligheden ved lægmanden og menneskefiskeren Peter var, at han hos Herren selv havde fået det evige livsord som fiskegarn. Først når vi i tro på livsordet giver os Helligånden helt i vold og lader ham råde »både for vort hjærte, vor hjærne og vor tunge«, forsvinder sondringen mellem gejstlig og læg af sig selv.¹⁶⁹

Det vil måske blive betragtet som en overdrivelse på grundlag af disse eksempler at tale om en homiletisk tradition tilbage til Grundtvig selv, men tendensen er dog tydelig nok, og at Vilh. Beck har været bekendt med denne tradition, fremgår af, at han ikke blot tolker teksten på ganske samme måde, men må skønnes ligefrem at have brugt udtryk og vendinger derfra.¹⁷⁰ Selvom hans direkte kendskab til den aktuelle missionsforening eventuelt har været begrænset – og prædikenen selv synes at tyde på, at det *har* været begrænset, omend næppe så begrænset, som han senere i anekdotisk øjemed påstår – har han ikke stået på bar bund, men har haft færdigtygget stof at tage i brug i den her påpegede prædikentradition.

Muligvis narret dertil af Morten Pontoppidans helt overfladiske betragtninger hævder nu P.G. Lindhardt, at erindringernes »fuldstændige fortegnelse af virkeligheden« består i, at Beck »var endda særdeles velinformeret og havde sit angreb på Jens Larsen opstillet i slagorden«, hvilket skulle fremgå af »Becks omhyggeligt udarbejdede prædiken« (et udtryk inspireret af Pontoppidan).¹⁷¹ Prædikenen er, siger Lindhardt, »i virkeligheden et eneste behændigt angreb på Jens Larsen«, simpelt hen en parafrase over bestyrelsens klager over ham og egnet til at gøre et vældigt indtryk på forsamlingen (igen en inspiration fra Pontoppidan).¹⁷²

Dette er en fuldstændig fejllæsning af prædikenen, hvilket enhver kan overbevise sig om ved grundig gennemlæsning af den uden brug af en forståelsesnøgle til nærlæsning, der forlods er stukket én i hånden.¹⁷³ Til gengæld vil det være lærerigt at læse den med kendskab til den »homiletiske tradition« vedrørende perikopen om Peters fiske-dræt, der er påvist ovenfor, og gøre sig klart, hvordan den i virkeligheden følger sig lidet selvstændigt ind i denne tradition.

Med sit stærkt allegoriserende præg i den første, mere almene del er prædikenen typisk for Vilh. Beck (som for hans læremestre, blandt hvilke *N.G. Blædel* og *Vilh. Birkedal* skønnes at have været), mens den sidste, aktualiserende del til en vis grad er typisk for den danske præstestands reaktion dengang, når lægmandsforkyndelsen kom på tale, – men kun til et vist punkt, for modsat de fleste af sine samtidskolleger så Beck ikke ensidigt negativt på lægmandsforkyndelsen; han kom fra et hjørne af Sjælland, hvor forsamlingsbevægelsen takket være bl.a. præsterne *J.P. Østrup*, *Gjørlev*, og *P.A. Fenger*, Slotsbjergby, stod ret sikkert på kirkegrund.

Den aktualiserende del af prædikenen handler om, hvorfor det går så dårligt med den indre mission, og det svar, der gives, er, at det skyldes dels, at så mange præster har foragtet lægmandsfiskeriet, dels at så mange lægprædikanter har agtet præsteembedet for ringe. Skal det blive bedre, må lægprædikanterne opgive at fiske på egen hånd og præsterne opgive at sidde og fiske i hver sit sogn, men de må dels hjælpe hverandre indbyrdes, dels lade sig hjælpe af de troende lægmænd.

Dernæst spørges, hvordan den mand skal være, der kan bruges som udsending. Der er intet påfaldende i, at Beck bruger ental, – det er kun en retorisk variation; sammenhængen lyder: »naar vi tale om at *udsende Nogle*, som skulle »forlade alle Ting, for at fare ud paa Dybet og fange Mennesker«, da maae vi dog endnu spørge: »*Til hvem siger han dette? hvor og hvordan er den Mand, som saaledes skal udsendes?*« Svaret er, at vedkommende som Peter skal være klippefast i troen og som Peter på pinsedagen (Acta 2,37) have frimodighed til at bekende Jesus lige midt imellem de menneskelige meningers forvirring, så der kommer opvækkelse ud af det; han skal henvise til dåben som det eneste middel til at få syndernes forladelse og Helligåndens gave, skal prædike omvendelse til dåbspagten og pege på pagtsfornyelsen i nadveren samt formane til »daglig Aarvaagenhed og Bøn som den eneste Maade, hvorpaa vi kunne bevare Vished om »Syndernes Forladelse«, den eneste Maade, hvorpaa vi kunne bevare »den Helligaands Gave« til at forsage og tro«.

Det her refererede og citerede kunne tænkes at være første del af det, P.G. Lindhardt opfatter som »en parafrase over bestyrelsens klager,« men hvis det var tilfældet, må Beck siges at have brugt et noget uheldigt ordvalg, da det i forbindelse med klagerne over Jens Larsen netop fremhæves, at han har gode evner som vækkelsesprædikant, mens det skorter mere på sjælesørgergaven, – og ingen ved sine fulde fem og med kendskab til tingene ville i en forsamling af Jens Larsen-

venner finde på at antyde, at han svigtede med hensyn til at vise hen til dåb, nadver, dåbspagt, årvågenhed og bøn; nådemidlerne havde, som vi kender hans forkyndelse fra bøger og bladartikler, bestandig været alfa og omega i hans budskab, og bestyrelsen har da heller ikke beklaget sig i så henseende. Det eneste udtryk, der med rimelighed kunne pege mod anklagepunkterne, er: »bevare »den Helligaands Gave« til at forsage og tro« (at forstå som en fin finte vedrørende forsagelsen), men det er jo (på grundlag af Acta 2,37) i den grad en standardvending, at den savner al sammenligningsværdi.

At Vilh. Beck ikke har haft specielt Jens Larsen i tankerne, men har prøvet at tegne det ideale billede af »den Mand, der skal udsendes til at fange Mennesker«, fremgår af det umiddelbart følgende, hvor det hedder: »Og sandelig, derfor gaaer det saa daarligt med den indre Mission, fordi saa mange have trængt sig selv frem til denne Gjerning, som vor Herre ingenlunde har kaldet til denne Gjerning, saamange som ere gaaede ud for at fange Mennesker, men selv ere blevne fangede i de menneskelige Meningers Forvirring eller i falske Læreres Vildfarelse eller ere blevne fangede i deres eget Hjertes Forfængelighed og Hovmod; og om end de have havt Tro til at bekjende, saa have de dog ikke havt Gaver til at vidne og prædike, eller om de have havt Gave til at vidne om Frelseren, saa at der er gaaet en Opvækkelse, en Bekymring igjennem Hjerterne, og Menneskene have begyndt at spørge: »Hvad skulle vi gjøre?« saa have de dog ikke havt Lys nok til at svare paa dette Spørgsmaal, have ikke kunnet sige Menneskene, hvad de skulle gjøre for at arve evigt Liv.«

Dette stykke må givetvis være anden del af den såkaldte »parafrase«, men dette handler ikke, som P.G. Lindhardt mener, specielt om den missionsforening, der den dag holdt halvårsmøde i Stenlille. Lindhardt har besynderligt nok ladet sig narre af vor tids stringente brug af »Indre Mission« som identisk med den kirkelige retning, der er organiseret i »Kirkelig Forening for den indre Mission i Danmark«, og af Morten Pontoppidans tanketorsk, hvor han argumenterer, som om Vilh. Beck har sagt »indremissionærer,« hvilket han – af gode grunde – ikke har gjort.¹⁷⁴

Ordene »Indre Mission« havde i 1861 overhovedet ikke fæstnet sig som fast betegnelse for den sjællandske missionsforening. Man talte om »Foreningen for den indre Mission«, »Den indre Missionsforening,«¹⁷⁵ »Forening til den indre Missions Fremme,«¹⁷⁶ »Selskab for den indre Mission«¹⁷⁷ og andre varianter,¹⁷⁸ herunder naturligvis også den enkleste variant: »Den indre Mission,«¹⁷⁹ men netop denne anvendtes dog oftest mere strikte om det kirkeligt karitative arbejde –

fra pastor *P.C. Rothes* foredrag i Københavns Præstekonvent 1848 om behovet for en kirkeligt organiseret fattigforsøg og menighedspleje i hovedstaden¹⁸⁰ og frem til det storstilede program for en sådan virksomhed, der blev fremsat 1876 i pastor *Harald Steins* bog: *Hvad vil den indre Mission?*¹⁸¹

Imidlertid brugtes udtrykket »indre mission« også og stadig hyppigere om opvækkende virksomhed i almindelighed, fortrinsvis når den udførtes af vakte lægmænd. Således skriver dr. *Chr. Kalkar* – let ironisk – i 1857: »Efter vore Forhold synes nu de gudelige Forsamlinger og lægprædikanters Omreisen at være den rette indre Mission,«¹⁸² og når C.F. Rønne på Århus-mødet erklærer, at »en stor Deel af det Liv, der nu er vakt i den christne Kirke her i Landet, stammer fra den indre Mission,« er det selvsagt ikke den lille forkrøblede sjællandske missionsforening, han i håbløs proportionsforvridning har i tankerne; fortsættelsen slår det endegyldigt fast: »Gud har lagt stor Velsignelse i mange omreisende Evangelisters Virksomhed.«¹⁸³ Der er altså – også ifølge missionsforeningens formand – »mange evangelister« om at drive indre mission i Danmark på den tid!

Iøvrigt brugte man også betegnelsen »indre mission« om den (oprindeligt illegale) lægprædikantvirksomhed, der udøvedes af fremtrædende talsmænd for den gudelige forsamlingsbevægelse i enevældens og konventikelplakatens tid. F.eks. skriver pastor *E. Mau* så sent som 1865 helt ureflekteret om en begivenhed i 1835: »Blandt de Mange, jeg lærte at kjende i Grejs, var ogsaa den bekjendte Peter Larsen, (...) som paa en af sine jydskke Rejser for den indre Missions Skyld besøgte mig i Præstegaarden.«¹⁸⁴ På efterårsmødet 1859 erkendte Rønne da også, at »hvad den indre Mission angaaer, da har den bestaaet heri Landet længe før der dannede sig en egen Forening til dens Understøttelse. Baade Præster og Lægfolk have deeltaget i den Gjærning, at drage hen, hvor Herrens Aand mindede dem om, ved Evangeliet at samle Medlemmer til Guds levende Kirkesamfund.«¹⁸⁵

Ingen havde patent på betegnelsen; 1858 begyndte den religiøst ret så omflakkende maler *Fr. A. Hertz*, åbenbart aldeles selvbestaltet, at avertere med »Indre Missions Møde« i København hver søndag aften.¹⁸⁶

Det må være rimeligt at tage også ordet »indremissionær« under lup, da Morten Pontoppidan læser det ind i Vilh. Becks prædiken, skønt det ikke står der. Ordet brugtes bogstavelig talt ikke i samtiden.¹⁸⁷ Jens Larsen kaldte sig og kaldtes »Missionær«,¹⁸⁸ og samme titulatur fik Jens Dyrholm, da han meldte sig til tjeneste.¹⁸⁹ Enkelte gange bruges betegnelsen »indenrigsmisionær.«¹⁹⁰ Men heller ikke

stillingsbetegnelsen »missionær« havde missionsforeningen eneret på. Gamle forsamlingsprædikanter som *Peter Larsen* og *Niels Johansen* gjorde vel ikke krav på at kaldes sådan, men hævdede begge at have været »en slags missionær.«¹⁹¹ Andre smykkede sig med denne titel, således ovennævnte Fr.A. Hertz,¹⁹² eller den hæftedes på selvbestaltede rejseprædikanter,¹⁹³ således Mogens Abraham Sommer.¹⁹⁴ »Nu er det Moden at være Missionair«, skriver Niels Johansen 1859 og nævner i samme åndedræt nogle af fortidens store på Fyn, der efter Johanssens anstrengt kierkegaardske forbillede måtte ofre og lide for kaldet: *Lars Petersen Møller, Peter Larsen, Rasmus Skråder* [R. Jørgensen, Seden] og *Johan Nielsen*.¹⁹⁵

Eksemplerne viser, at sprogbrugen i samtiden har været ganske upræcis, og denne upræcighed må man nødvendigvis have in mente, hvis man ved læsningen af Vilh. Becks Stenlille-prædiken vil gøre sig klart, hvad det er, han rent faktisk siger. Når han spørger: »Hvorfor er det hidtil gaaet saa daarligt med den indre Mission her hjemme hos os?« da er det ikke den lokale sjællandske missionsforening alene, han har i tankerne, men lægprædikantvirksomheden i det hele taget, sådan som den hidtil er blevet udøvet i Danmark. Dette fremgår alene deraf, at han taler om, at »saa mange have trængt sig selv frem til denne Gjærning,« – et udtryk, der fuldstændig svarer til vendinger hos Rudelbach og Birkedal, og ligesom hos disse må »så mange« naturligvis betyde »så mange.« Udtrykket kan altså ikke anvendes om Jens Larsen alene, end ikke om Jens Larsen og Jens Dyrholm, de to udsendinge i missionsforeningens tjeneste. Det er ganske enkelt en sproglig umulighed.

Om dette sted i prædikenen koncentrerer både Morten Pontoppidan og P.G. Lindhardt sig naturligt nok; det er nu engang det svageste led i deres i forvejen svage kæde af argumenter vedrørende forståelsen af Becks prædiken. Pontoppidan skriver: »Ganske vist, den Præst deroppe [på prædikestolen i Stenlille kirke] udpeger ikke ligefrem nogen. Han taler om, at der er »mange«, som har fisket paa egen Haand o.s.v. Men hvormange Indremissionærer fandtes der dengang? Saa vidt vides, ikke andre end Jens Larsen og den blinde Jens Dyrholm. Nej, V. Beck kunde nok sige »mange«; men ingen tog fejl af, hvem de havde at anvende det paa.«¹⁹⁶

Allerede dette forekommer mig at være uforsvarlig omgang med en tekst; den skal presses for en mening, den ikke har i sig selv. Værre er det dog fat med P.G. Lindhardts udlægning: »Derefter kom det direkte angreb: »og sandelig, derfor går det så dårligt med den indre mission, fordi så mange – (man betænke at foreningen havde to missionæ-

rer og den ene var der ingen, der tænkte på i denne forbindelse) – har trængt sig selv frem til denne gerning.«¹⁹⁷ Her manipuleres der direkte med en genstridig tekst, idet såvel dens ordlyd som dens mening sløres ved et parentetisk indskud, der nødtørftigt skal få den til at makke ret, hvilket den jo alligevel ikke gør, hvis man læser, hvad der står; parentesens gør jo det hele til meningsløst vrøvl, og man skal have originalteksten for sig for at blive klar over, hvad Vilh. Beck har sagt og ment.

Der er kun én rimelig måde at forstå teksten på, nemlig at Vilh. Beck, når han taler om »så mange,« også tænker på »så mange.« Og der er tilstrækkeligt mange at henvise til. Der var f.eks. den selvbevidste lærer *Rasmus Sørensen*, Venslev, stor mand i 1830'erne, præstefjendsk, siden baptist,¹⁹⁸ gravør *P.C. Mønster*, der ligeledes gik til baptisterne,¹⁹⁹ gårdmand *Rasmus Ottesen*, overordentlig veltalende, næsten på alle punkter yderliggående,²⁰⁰ gårdmand *Lars Pedersen Møller*, medstifter af missionsforeningen, en kort tid bestyrelsesmedlem, men snart frikirkemand med baptisttendens,²⁰¹ gårdmand *Peder Pedersen*, Nyrup, første formand for missionsforeningen, siden frimenighedsstifter og -leder med speciale i at splitte vækkelser,²⁰² hvilket også gjaldt *N.P. Grunnet*, frikirkegrundlægger og emsigt på færde for at hverve medlemmer så vidt muligt overalt, hvor andre, f.eks. Jens Larsen, havde skabt vækkelse,²⁰³ *Mogens Abraham Sommer*, sværmerisk frikirkemand,²⁰⁴ – for ikke at tale om de svenskinspirerede *Erik-Jansenianere*, der ligesom M.A. Sommer docerede syndfrihed,²⁰⁵ og mormonprædikanter,²⁰⁶ muligvis den eneste slags vildførende lægprædikanter, Beck havde personligt kendskab til.²⁰⁷ Også de nytilkomne metodister og irvingianere kan han måske have hørt eller læst om.²⁰⁸

Baggrundsstof for sin prædiken har Vilh. Beck næsten givet hentet i Johs. Clausens pseudonyme pjece om de biskoppelige visitatser, og et kritisk overblik over den kirkelige tilstand i Danmark kan han have skaffet sig ved læsning af *N.G. Blædels* foredrag herom på det skandinaviske kirkemøde i Lund 1859.²⁰⁹ Om den ældre opvækkelse, udgået fra lægprædikanterne, siger Blædel, at »Kirken med sine Naademidler traadte i Baggrunden, Lærerembedet blev ringe agtet, Lærerne selv som de, der i Rationalismens Tid havde forvansket Evangeliet, lagt for Had.« Under omtalen af missionsforeningen roses den indledningsvis, idet den er dannet »for at benytte de evangeliske Gaver, som Herren har vakt hos enkelte Lægmænd, og for at lede disse til Kirkens Velsignelse og Opbyggelse.« Men skønt foreningen kun vil støtte missionærer, der står på kirkens grund, kan der sættes spørgsmålstejn ved den ansatte missionærs (Jens Larsens) arbejdsmåde: Da han kun opholder sig kort tid hvert sted, »kan der let fremkomme et vist aandeligt

Jaskeri«, ligesom foreningen påtager sig et stort ansvar ved at »udskikke og lønne disse lægprædikanter som rettroende Lærere for alle Menigheder og derved maaske lægger et Aag saavel paa Præsternes som paa Menighedernes skulder.«

Om frikirkerne siger Blædel generelt, at »al Separatisme og Sectvæsen fremkommer af Utaalmodighed efter at foregribe den rene Kirke og danne et helligt Brodersamfund,« og at mange sekterere har fundet deres fleste og dygtigste tilhængere blandt den ældre opvækkelses forsamlingsfolk, der har været den frugtbare jordbund for »forfængelige Frimenighedspræster og halvt afsindige Stormløbere.« Af sådanne fremhæver Blædel »en forløben missionselev«²¹⁰ (dvs *Grunnet*), hvis blad, »En Røst i Ørken,« er »en Afløbsrende for alle dette Parties Uhumskheder«, samt »en forhenværende Hjælpelærer« (dvs *M.A. Sommer*), der med Kierkegaards »Øieblikket« som rustkammer i affekteret tone og med indædt bitterhed kalder samtlige præster for løgnere og bedragere, der kun for slet vindings skyld beklæder deres embeder, – og selv kræver 4 skilling i entré for adgang til at høre hans foredrag.

Dette er smagsprøver på sprogbrugen hos en af samtidens mest urbane og ireniske præster, når lægprædikanter og sekterere og separatister kom på tale, og man kan derefter let forestille sig tonen hos mere fanatiske ivrere i gejstligheden. Men mig forekommer det, at Vilh. Becks sprogbrug i Stenlille-prædikenen sammenlignet med Blædels er nærmest stilfærdig, og man må nok have gjort denne iagttagelse for at blive klar over, *hvor* positiv hans holdning i virkeligheden er over for det vidnende lægfolk – lige så positiv som Johs. Clausen i hans førømtalte pseudonyme pjece. Den del af Vilh. Becks Stenlille-prædikenen, som Pontoppidan og Lindhardt har forset sig på, er i virkeligheden en analyse af et kirkehistorisk forløb, der aktualiseres i en indbydelse til samarbejde af konkret art mellem lægfolk og præster.

Som jeg læser prædikenen, er der i den intet, der tyder på, at Vilh. Beck har haft konkret kendskab til de anklager, der var rettet mod Jens Larsen,²¹¹ endsige har søgt fordægtigt at få dem smuglet ind i prædikenen. Hvis han med sin prædiken skulle have påtaget sig at søge Jens Larsen gjort »mør« (både Pontoppidans og Lindhardts udtryk), forekommer såvel ordvalg som fremstillingsform temmelig forfejlet. Det vakte lægfolk var gennem et par snese år vant til anderledes ramsaltet kost fra præsteside. Den del af prædikenen, der direkte rettede bebrejdelser mod lægfolket, har næppe gjort synderligt indtryk, men snarest forekommet trivielt; det, der fik lægfolket til at spidse ører, var ganske givet indbydelsen til samarbejde.

Forsamlingen i Stenlille kirke genkendte da heller ikke Jens Larsen i prædikenens ord, eftersom bestyrelsens anklager mod ham senere på dagen kom bag på hans tilstedeværende venner. Ej heller Jens Larsen selv har hørt noget faresignal specielt i prædikenen, – dels kendte han næppe Vilh. Beck på forhånd, dels var han vant til helt anderledes skarpe udfald mod lægmandsvirksomheden, når en præst tog emnet op, – han nægtede i alt fald i den efterfølgende samtale med bestyrelsen pure at træde tilbage.²¹²

I denne forbindelse kan nævnes en lille detalje, der taler mod et planlagt kup: Både Pontoppidan og Lindhardt synes at mene, at det var et led i komplottet, at bestyrelsen som et overraskelsesangreb efter gudstjenesten gik afsides med (Pontoppidan siger: underhånden henvendte sig til) Jens Larsen i håb om, at han havde kapituleret, så man kunne undgå et offentligt opgør. I virkeligheden forholder det sig sådan, at Rønne – iøvrigt efter forslag fra de læge bestyrelsesmedlemmer – den 16. august skriftligt havde stævnet Jens Larsen til en samtale om hans fratræden med bestyrelsen søndag morgen den 13. september kl. 8, før gudstjenesten, – et tidspunkt, der siden måtte ændres af hensyn til det af Beck ønskede skriftemål før gudstjenesten.²¹³ Det var således en tilfældighed, at samtalen med Jens Larsen ikke blev holdt før kirketid, og noget »underhåndsagtigt« var der ikke ved arrangementet; det var varslet en måned før mødet.

V

Ifølge Rønnes mødereferat i *Den indre Missions Tidende* nødsagedes bestyrelsen til under generalforsamlingen i Stenlille skolegård ultimativt at meddele, at enten Jens Larsen eller bestyrelsen måtte træde tilbage, da tilliden til missionæren var svækket på mange måder og mange steder hos den troende menighed, og tilsvarende var det gået bestyrelsen selv. Jens Larsen fik så ordet, redegjorde for sit virke gennem otte år og begrundede sin vægring ved at opgive gerningen med, at han stadig havde det indre kald. På opfordring fra forsamlingen måtte Rønne – givetvis ugerne – opregne de elementer i Jens Larsens lære og arbejdsmåde, der havde bragt forvirring og vakt kritik blandt de troende rundt om. Derefter, siger referatet, var der kun et par stykker, der ønskede at bevare den gamle forbindelse med Jens Larsen; forsamlingen godkendte ligeledes det nye navn og de nye statutter.²¹⁴ Mod dette mødereferat blev der ikke offentligt rejst indvendinger, heller ikke af Jens Larsen, som i en udførlig forsvarsartikel

i *Dansk Kirketidende* redegjorde for afskedigelsesgrundlaget og fremlagde sit eget syn på anklagerne.²¹⁵

Men over for dette i samtiden ikke anfægtede referat stiller Morten Pontoppidan og P.G. Lindhardt Vilh. Becks 40 år yngre erindringer; Pontoppidan gør det ganske ureflekteret (en forhåndenværende kilde, der udfylder et hul i hans viden), mens P.G. Lindhardt postulerer, at der her er et undtagelsestilfælde, hvor den sekundære kilde må foretrækkes for den primære. Som grundlag herfor anføres, at det samtidige referat skulle være sådan formuleret, at det viste omverdenen, at det var gået glat med at slippe af med Jens Larsen, og at der ikke var sket noget brud med fortiden; kontinuiteten var bevaret. 40 år senere kunne Beck imidlertid tillade sig at sige sandheden, da der i den nu velkonsoliderede organisation ikke mere var sådanne hensyn at tage.²¹⁶

Ifølge Vilh. Becks erindringsbog fra 1901 opstod der et stort spektakel i forsamlingen, idet mange elskede Jens Larsen, der havde været redskab til deres opvækkelse. Efter mange hårde ord mod bestyrelsen og Rønne fra folk i forsamlingen meddelte bestyrelsen, at den trådte tilbage. Beck, der – som udenforstående – længe havde siddet og undret sig over, at dette skulle være den indre mission, sprang pludselig op og lod forsamlingen vide, at dette mere mindede ham om et marked med halvfulde verdensmennesker, der kunne give sig til at slå indbyrdes, end om et møde af Guds folk. Da han således havde fået skaffet ro, »gik det som et Lyn gennem min Sjæl: Dette er jo skrækeligt, det kan jo aldrig gaa godt, men maa blive til Sektvæsen eller andet Galenskab,« hvis de folk fik lov at råde. Og han »fløj hen til Pastor Rønne« og bad ham i Jesu navn om fortsat at stå i spidsen for foreningen, ligesom han opfordrede dem, der ville slutte sig til *den* indre mission, som Rønne var formand for, til at gå ind i skolen og skrive deres navne i en fremlagt protokol. Rønne vægrede sig, men lovede til sidst at fortsætte, hvis Johs. Clausen ville være med, hvilket Clausen gik ind på, hvis også Beck ville være med. »Saadan blev den nuværende indre Mission født.«²¹⁷

Det er klart, at de to beretninger ikke ubesværet lader sig harmonisere, specielt hvad angår forsamlingens reaktion på kravet om Jens Larsens afskedigelse.²¹⁸ Men hvorfor vælge netop *denne* version af Becks erindringer, som er sidste, men ingenlunde første, udformning af erindringen om Stenlille-mødet? Det er faktisk den 7. version, jeg har fundet.

Den 6. version findes i et foredrag, Beck holdt i Studenterforenin-

gen først på året 1899; her starter han erindringen med barske bemærkninger om denne løjerlige indretning til generalforsamling, man havde dengang, bestående af tilfældigt fremmødte personer fra den egn, hvor mødet holdtes. »Det blev imidlertid en højst betydningsfuld Generalforsamling, ligesom det ogsaa blev den sidste.« siger Beck veltilfreds og udfordrende, – demokrat var han ikke. Da bestyrelsen krævede Jens Larsen afskediget, opstod der »et modbydeligt Spektakel i Forsamlingen«, og der faldt grimme udtalelser imod bestyrelsen, især mod Rønne. Det fandt Beck for galt; »med Sjælen fuld af Harme« bad han om ordet og sammenlignede forsamlingen med et ugudeligt marked. Så blev der stilhed, men da Rønne erklærede, at hele bestyrelsen ville gå af, »gik det som et Lyn gennem min Sjæl: dette kan jo aldrig gaa an at overlade den indre Mission til disse gale Mennesker, det kan jo kun føre til Sektvæsen eller anden Ulykke.« Slutningen er omtrent som i erindringsbogen.²¹⁹

Den 5. version, langt den udførligste og i særdeles novellistisk stil, en rigtig almanakhistorie, blev skrevet til en almanak 1895. Her er det, de anekdotiske træk dukker op, der dominerer i 6. og 7. version. Også her fortælles der om »et grimt Spektakel«, »mange onde Ord imod Bestyrelsen, navnlig imod Pastor Rønne.« Beck stod fuld af forundring over, at det kunne gå sådan til ved et missionsmøde, og fuld af forfærdelse over, at en sådan sag var lagt i en tilfældig »Generalforsamlings« hånd (citationstegnene er Becks); og til sidst bad han om ordet og udtalte sin modbydelighed ved de tilstedeværendes opførsel og fik dem beroliget, skønt han var en fremmed. Rønne havde erklæret bestyrelsen for fratrådt og overladt til »Generalforsamlingen« at vælge en ny, og det løb Beck koldt ned ad ryggen ved tanken om, at »den indre Mission skulde være voldgivet en saadan Forsamling, og i en Fart vendte jeg mig til Pastor Rønne og forestillede ham, hvilke skæbnesvangre Følger det ville have for den indre Mission at prisgive den til denne »Generalforsamling« af tilfældigt sammenløbne Mennesker, hvilket efter al Rimelighed vilde føre til, at den blev en Sekt uden Forbindelse med Kirken.« Han bad Rønne fortsætte, og slutningen er som i de før omtalte versioner, blot udførligere.²²⁰

Den 4. version hører til i Vilh. Becks nekrolog over C.F. Rønne 1890. Ifølge den opstod der stor forbitrelse blandt Jens Larsens venner, og der forefaldt »et højst uhyggeligt Skjænderi« med hårde ord mod formanden. »Bestyrelsen gik af, men på mit indstændige Ønske lod Rønne sig bevæge til straks at erklære sig som Formand for en ny Bestyrelse for »Kirkelig Forening for den indre Mission i Danmark« og opfordrede dem, som havde Tillid til ham, til at slutte sig dertil.«

De tre præster blev enige om at hjælpes ad, og »saaledes afværgedes, at den indre Mission gik over i de vrede Lægfolks Hænder med Jens Larsen som Midtpunkt, hvorved den utvivlsomt vilde være bleven et sekterisk Parti i Modsætning til det præstelige Embede og en Forbandede for den danske Folkekirke.«²²¹

I 3. version, skrevet til Indre Missions 25års jubilæum 1886, tales om »et noget uhyggeligt Optrin« med vrede venner af Jens Larsen, som forlangte, at han skulle fortsætte som udsending. Under »et grimt Mundhuggeri« trådte bestyrelsen tilbage; dermed var den gamle forening opløst, og samtidig stiftedes den nye »i en lille Forsamling af højst 200 Mennesker under Kiv og Forvirring.«²²²

Den 2. version stammer fra Vilh. Becks præstejubilæum 1881, hvor det forholdsvis kortfattet fortælles, at »de Forsamlede blev onde mod hverandre, og min Sjæl oprørtes ved at se, at Mennesker, der vilde høre Herren til, kunde være saa onde mod hverandre. Da gav Herren mig et Ord til at dæmpe Ondskaben med«, hvorefter han fik den lyse idé, at fra nu af skulle hellige præster og hellige lægmænd række hinanden hånd til samarbejde i Herrens tjeneste.²²³ Dette sidste er jo vrøvl; det var i sin prædiken i Stenlille kirke, Beck havde formuleret denne tanke, som afgjort ikke var hans opfindelse, men forlængst udtalt af f.eks. Rønne og Clausen, men ikke desto mindre siger Beck her – formentlig grebet ud af luften i jubilæumsstemning – at den for den danske kirkes fremtid så betydningsfulde tanke netop i denne stund »kom flyvende som en Fugl fra Himlen ind i min Sjæl.«

Den ældste version, der er fundet, forekommer i en nekrolog fra 1880 over tømmer *Jakob Jensen*, Skuerup (Stenlille sogn), der var indtrådt i bestyrelsen ved Stenlille-mødet.²²⁴ Det hedder her, at »ved et Missionsmøde i Stenlille, det første Møde jeg prædikede ved, blev den indre Mission i dens tidligere Skikkelse sprængt paa Grund af en Uenighed angaaende Missionens Udsending, Jens Larsen; hele Bestyrelsen traadte af og en ny dannede sig, i hvilken Pastor Rønne som Formand var Bindeleddet, som forenede Missionens Fortid med dens nye Fremtid.«²²⁵

Når man arbejder med Vilh. Becks spredte erindringsstof som historisk kildemateriale, bliver man opmærksom på nogle faktorer, som i mærkbar grad spiller ind hos ham. 1) Det faldt ham åbenbart sjældent, måske aldrig, ind at søge til samtidskilder for at stimulere og korrigere hukommelsen, – end ikke at slå tilbage og kontrollere, hvad han eventuelt tidligere havde skrevet om samme emne. 2) Han var i det hele taget og også som memoireskribent et temperamentsbestemt menneske, der uhæmmet lod erindringsstoffet blive farvet af den si-

tuation, hvori det fremkom, og hvortil det skulle bruges (eksempelvis en nekrolog, et jubilæum, en opbyggelig tale). Denne tilbøjelighed tog stærkt til med årene, – sine sidste leveår synes han ofte at have været helt i sit temperaments vold (og periodisk næppe fuldt tilregnelig). 3) Mest betydningsfuld er vistnok en formodentlig medfødt – og noget barnlig – trang til anekdotisk-novellistisk overarbejdning af stoffet. Var en erindret replik ikke markant nok, blev den hugget til, så den fik fynd. Var en begivenhed ikke spændende nok i sig selv, blev den dramatiseret med – sædvanligvis – ret primitive virkemidler.

Som eksempler på sådan erindringsforvanskning kan nævnes, at Beck i 90'erne lader C.F. Rønne være valgt ind i missionsbestyrelsen som dens formand lige fra foreningens start i 1853 (»i min Studenter-tid«) og blive valgt »med det udtrykkelige Forbehold, at man ikke optog ham som Præst, men kun »som Broder.«« – Dette skete imidlertid først 1858, da Beck var kapellan i Ubby, men ved denne ændring opnår Beck en effektiv modsætning mellem egen ungdommelig umodenhed og en senere manddoms-erfaring, idet han tilføjer, at hans første ubetænksomt dømmende reaktion var: »»Sikken en Pjalt af en Præst;« lidet anende, at denne »Pjalt« skulde blive mig en saa kjær og dyrebar Ven og Medarbejder i den indre Mission.«²²⁶

Tilsvarende gælder, hvad Beck 1896 fortæller om Indre Missions bestyrelses forsøg på at tage pastor *P.C. Trandberg* i sin tjeneste: »I Begyndelsen af Tredserne havde Missionens Bestyrelse tænkt paa at faa ham til Rejsepræst. Det var paa et Bestyrelsesmøde i Løve Kro, at Beslutningen blev tagen, og Brevet til ham var allerede skrevet, da Posten kom og meldte hans Udtrædelse af Folkekirken, saa at Brevet blev aldrig afsendt.«²²⁷ I dette er der kun få sande ord, men til gengæld en primitiv dramatisk spænding: Tænk, hvilken skandale, om brevet var afgået, og den udtrådte Trandberg havde sagt ja til at virke for den altid folkekirketro Indre Mission! Sandheden er, at mødet på Løve kro afholdtes i juli 1862, mens Trandbergs udtræden af Folkekirken først fandt sted i juni 1863. I mellemtiden havde Rønne forhandlet med Trandberg, men fået dennes afslag!²²⁸

Andre eksempler kunne nævnes; grellest (og mest ømtåleligt) er måske de ganske forskellige versioner, Vilh. Beck har givet af sin omvendelseshistorie; herom håber jeg at kunne skrive ved anden lejlighed.

Der er således god grund til at møde Vilh.Becks erindringer med stor skepsis, når de ikke stemmer med samtidskilder, – og desto større grund, jo senere de er skrevet. Afviger en senere skrevet erindring fra en tidligere skrevet, er det nødvendigt at indkredse tendensen, som

ikke behøver at afdække dybdepsykologiske mærkværdigheder, men som måske blot bunder i trang til aktuelt at få det mest mulige ud af en historie.

Når det gælder Stenlille-generalforsamlingen 1861, er det tydeligt, at begivenhedsforløbet skildres mindre og mindre dramatisk, og at Vilh. Becks personlige indsats bliver mere og mere beskeden, jo nærmere man kommer selve begivenheden; men allerede 1890 og særlig mærkbart fra 1895 er der tale om en klar novellistisk overarbejdning, hvori indgår en tendens til at søge demokratiske ideer skræmt længst muligt bort fra Indre Missions ledelse og til at fremstille Beck selv som manden, der i en faretruende kritisk situation på én gang impulsivt, myndigt og klartskuende reddede Indre Mission fra at falde i hænderne på (potentielle) sværmere og sekterere.²²⁹ Becks erindringer i 1901 (og tilløbene dertil i 90'erne) er ikke formulerede, som de er, fordi Beck nu uden risiko kunne fortælle sandheden om Stenlille-mødets forløb, som P.G. Lindhardt mener;²³⁰ de afspejler langt mindre forholdene i 1861, som Beck åbenbart kun havde et vagt erindringsbillede af, end situationen op mod og omkring århundredskiftet med et voksende internt krav om en vis demokratisering af den autokratiske styreform og en højst faretruende splittelse på grund af en omsiggribende sværmerisk helliggørelsesbevægelse, som Beck selv – i teologisk uforstand og manglende evne til systematisk tænkning – havde været med til at slippe ind og nu i realiteten ikke anede, hvad han skulle stille op overfor. Høvdingens image var ved at krakelere og trængte til en make up.

Det, der bliver tilbage, når sådanne karakteristika og tendenser er bortlugede, kan som fællesgoods i de forskellige versioner skønnes at være nogenlunde ufordærvet erindring. Men det er ganske vist ikke meget.

De potentielle sværmere og sekterere i skolegården i Stenlille 1861 kan vi i det store hele se bort fra. Sådanne folk havde visselig haft deres tid i missionsforeningen, men de var borte forlængst, og det var nok Jens Larsen, der havde drevet de fleste ud; de sidste synes forsvundet, da den første gejstlige (Rønne) dukkede op i bestyrelsen. De trofaste, der var tilbage, var formentlig et flertal af luthersk-pietistisk sindede gammeldags forsamlingsfolk, Jens Larsens modstandere, og et mindretal af lidt forskelligartede Jens Larsen-venner, i alt fald en del grundtvigsk sindede, nogle måske med hældning mod nyevangelismen, men alle vennerne prægede af et personligt tilknytningsforhold til Jens Larsen. – 90'ernes forestilling om de skrækkelige sekterere i 1861 kan skyldes dunkle erindringer om, at der en overgang omkring

1857 havde været nogle frikirkefolk på færde i foreningen, måske også om, at Jens Larsen senere gik til irvingianismen. Bestyrelsens anklager mod ham gjaldt splidvoldende synspunkter og adfærd, men næppe i fulde alvor egentlig hæresi. Det er mærkbart, at Vilh. Beck i det omfang, han havde kendskab til anklagerne, aldrig tog dem synderlig tungt.²³¹

Tilbage af generalforsamlings-ophidselsen bliver en klart tilkendegivet fortørnelse hos en del tilstedeværende over kravet om Jens Larsens afskedigelse. Vi må da regne med, at det samtidige referat i *Den indre Missions Tidende* er så retouchéret i så henseende, som det kunne tåle at blive, uden at de utilfredse mødedeltagere kunne finde på offentligt at erklære det for uigenkendeligt. På den anden side behøver ophidselsen ikke at have været så stor som af Beck skildret; det var formentlig første gang, han oplevede, at lægmænd tillod sig at opponere mod en præst (Rønne), – og det kan nok have gjort varigt indtryk! Den eneste tilstedeværende lægmand, der har fortalt efterverdenen om mødet, mindes kun, at Jens Larsen »græd, fordi vi ikke vilde have ham i Missionens Tjeneste«; forsamlingens vildskab eller Vilh. Becks raserianfald har altså ikke efterladt noget indtryk (hvorimod han meget vel husker »en noget kras Prædiken« af den unge Beck i Sorø kirke i 1864).²³²

To et halvt år efter begivenheden skriver Johs. Clausen til Vilh. Beck: »Det er forunderligt, at enhver Fødsel gaaer igjennem Smerte, Lidelse ja Modstand. Vor Forening i dens nye Aand og Virkekraft fødtes i Stenlille hin Dag, man kan sige, under Manges Smerte.« Meningen er ikke umiddelbart gennemskuelig, men det er næppe urimeligt at tolke ordene som erindring om sorg og harme hos vennekredsen omkring Jens Larsen.²³³ Mundhuggeri skal der nok have været den søndag eftermiddag i Stenlille skolegård!

P.G. Lindhardt omtaler Vilh. Becks indgriben på denne måde: »Men da fik Beck sit store, formodentlig velforberedte raserianfald!« Lindhardt vil åbenbart i fulde alvor mene, at det ligefrem indgik i »aktionsplanen«, at Vilh. Beck som led i »det definitive kup« på et gunstigt tidspunkt skulle improvisere et raserianfald i forventning om derved at intimidere eventuelle vrangsinde. Dette er håbløs psykologi og røber tydeligere end alt andet, at kupteorien er en skrivebordskonstruktion. Memoiremønstret tyder på, at raserianfaldet hører fantasiens verden til, fostret af Becks jævnlige genfortællinger af en historie, der egentlig ikke var synderligt spændende i sig selv, og som derfor måtte have tilført lidt ekstra dramatik hver gang, den blev sat på programmet, hvorved der efterhånden blev tillagt Beck selv en bety-

deligt større rolle, end han åbenbart har spillet. Går man tidsmæssigt baglæns gennem de fremlagte erindringsversioner, er det historien om løven, der faldt ned som et lam. At fremdrage just erindringsudformningen fra 1901 som særlig værdifuld kilde, er ren vilkårlighed. Havde Beck levet længere og haft lejlighed til at fortælle historien endnu en gang, ville vi højst sandsynligt have kunnet indlemme endnu en version i samlingen.

P.G. Lindhardt gør en del ud af, at Beck omtaler en fremlagt protokol til indtegnning af medlemmer i den mission, Rønne var formand for; dens bekvemme tilstedeværelse – ja, ikke mindst dette – viser, mener Lindhardt, at det hele var aftalt spil.²³⁴ Men den er formodentlig ganske uinteressant og har, da den ikke er bevaret i Indre Missions arkiv, måske ikke engang været en protokol, men snarere en liste eller nogle lister. Også ved generalforsamlingen 1857 havde man haft den idé at fremlægge lister, hvorpå folk kunne tegne sig for et økonomisk bidrag (og ingen har påvist noget komplot i 1857, skønt det var ved den lejlighed, foreningens ledende lægmænd fratog Jens Larsen en væsentlig del af hans tiltagne beføjelser). Iøvrigt hedder det i referatet af Stenlille-mødet: »Efter et gjort Forslag blev det vedtaget at indtegne de Medlemmers Navne, som vilde tiltræde Foreningen, at den dermed kunde vinde mere Fasthed, uden dog derved at forpligte nogen til et bestemt Pengebidrag; og en stor Deel lode sig strax indtegne.«²³⁵ – Dette lyder i mine øren ikke spor i retning af rænkespil, men af sund og praktisk fornuft.

VI

Ved bestyrelsesvalget på Stenlille-generalforsamlingen gled de to læge medlemmer, der havde været mest utilfredse med Jens Larsen, nemlig O. Nielsen og H.C. Rasmussen, ud og erstattedes af præsterne Clausen og Beck samt en ny lægmand, Jakob Jensen, Skuerup. Kun skræddermester *Jens Jensen*, Fårevejle, indvalgt 1858, forblev. P.G. Lindhardt mener, at denne udskiftning skete som led i præsternes komplot, men begivenhedsforløbet passer heller ikke, hvad dette angår, ganske ind i det af Lindhardt fastlagte mønster.

Af de tre lægmænd i den gamle bestyrelse var skræddermester Jens Jensen den mest kendte, veteran i den nordvestsjællandske vækkelse, selvstændig lægprædikant, formentlig med en vis hældning mod grundtvigianismen (i alt fald discipel af Grundtvig-disciplen *C. Harmssen*) og fra missionsforeningens første dage ven af Jens Larsen og dennes medarbejder i den vækkelse, han i sin missionærtid havde mest

held med at skabe, den i Odsherred.²³⁶ Ud fra Lindhardts præmisser kunne man have ventet, at Jens Jensen enten demonstrativt fulgte Jens Larsen ud af foreningen eller af de nye magthavere fik at vide, at han var *persona non grata*, men han blev – ikke længe, men dog så længe, at hans udtræden af bestyrelsen ikke fik karakter af demonstration eller udelukkelse. Og han havde vel at mærke ikke været det påståede præstekomplot følgagtig, men havde – ligesom bestyrelsens øvrige lægmænd – vægret sig ved at anerkende det midtsjællandske præstekonvents forslag om bispekontrol med missionsforeningens udsendinge.²³⁷

De to yngre og mindre kendte bestyrelsesmedlemmer var som nævnt blevet så lede ved Jens Larsens splittelsesvoldende teologi, at de i foråret 1861 havde insisteret på øjeblikkelig udtræden, men havde dog ladet sig overtale – og næppe af nogen anden end Rønne – til at blive på betingelse af, at enten Jens Larsen blev afskediget eller missionsforeningen ophævet, så der kunne startes en ny uden Jens Larsen. Det var således deres holdning, der fandt udtryk i bestyrelsesbeslutningen aftenen før generalforsamlingen, og endnu på dette tidspunkt var de da også villige til at blive på nævnte betingelser, også nu uden tvivl under pres fra Rønne. Man kunne forvente, at de blev på deres poster. De slap jo af med Jens Larsen, og det ville af hensyn til kontinuiteten have set smukt ud, om de var blevet. Men de gik. Om grunden til deres udtræden oplyses intet, men det lindhardtske mønster passer i alt fald ikke. De udtrådte lægmænd, også den senere udtrådte Jens Jensen, bevarede iøvrigt forbindelse med foreningen.

I bestyrelsesprotokollen klaredes generalforsamlings-referatet på den enkle måde, at Rønne i protokollatet fra bestyrelsesmødet den foregående aften ved overstregninger og tilføjelser ændrede ordlyden, hvor begivenhederne havde artet sig anderledes end af bestyrelsen foreslået og forventet; det gjaldt specielt bestyrelsesvalget. Dertil føjedes, at de nye statutter var vedtaget og forbindelsen med Jens Larsen afbrudt. Fremgangsmåden må kaldes primitiv målt med nutidsmålestok, men var dog et fremskridt i forhold til Peder Pedersens formandstid, da der ingen beslutningsprotokol førtes. Men det er ganske absurd, som P.G. Lindhardt har gjort, ud fra vore dages krav til et beslutningsprotokollat at kalde dette en forfalskning – bl.a. under henvisning til benyttelse af forskellig blækfarve. Bestyrelsesreferatet er skrevet i Assentorp lørdag aften, ændringen og tilføjelserne foretaget i Stenlille om søndagen, – og man skal ikke forestille sig, at folk gik rundt med en flaske blæk i lommen for at sikre, at tilførsler til en protokol fik samme blækfarve!²³⁸

Af det påståede »Stenlille-kup«²³⁹ bliver der overhovedet intet tilbage; der var intet at kuppe, der var intet kup planlagt, og der blev intet kup gennemført ved denne lejlighed. Der blev i hele tiden fuld offentlighed efterlyst, forberedt og iværksat en redningsaktion, der ved en forstærkelse af bestyrelsens præsteislæt hindrede, at et af vakte lægfolk påbegyndt initiativ døde strådøden. Den afgørende ændring var sket 1858, da lægfolket selv indkaldte pastor C.F. Rønne og gjorde ham til formand.

Det er helt urimeligt at fremstille netop præsterne C.F. Rønne, Johs. Clausen og Vilh. Beck som kupmagere, der for enhver – også moralsk angribelig – pris ville kvæle lægmandsinitiativet. C.F. Rønne havde i årevis markeret sig som trofast ven af lægmandsforetagsomheden. Johs. Clausen havde i sit – ganske vist pseudonyme – skrift 1860 erklæret lægmandsvidnesbyrdet sin kærlighed,²⁴⁰ og Vilh. Beck havde forlængst vist det vakte lægfolk på egnen sin bevågenhed ved afholdelse af bibellæsninger og ved oprettelse af et frivilligt menighedsråd i sit sogn.²⁴¹ Om den eksisterende missionsforening vidste han formodentlig ikke alverden, men i sin prædiken i Stenlille kirke udtalte han sig for lægmandsforkyndelsens berettigelse og plæderede i samme åndedræt for et nært samarbejde mellem præster og lægfolk. Det ville antagelig være vanskeligt noget andet sted i landet at samle tre præster, som gik mere helhjertet ind for et sådant samarbejde.

I forbindelse med foreningens redning blev personen Jens Larsen ofret, men han blev det ikke, fordi han var lægmand (Jens Dyrholm blev ikke ofret), ejheller på grund af sin grundtvigianisme (Jens Dyrholm var også grundtvigianer og havde i *En Røst i vor bevægede Tid*, 1852, i sandhed ikke mindre vægtigt end Jens Larsen formuleret sin grundtvigske holdning). Jens Larsen blev afskediget af personlige grunde, fordi han var Jens Larsen, og fordi Jens Larsen var en kontroversiel person, der let vakte irritation og næsten uundgåeligt skabte splittelse i en tid med i forvejen voldsomme teologiske og kirkelige brydninger. Alt, hvad der i denne forbindelse kaldte følelser frem, havde relationer til Jens Larsens person. Venskab og hengivenhed kom naturligt nok til udtryk hos dem, der skyldte ham deres opvækelse. De gamle forsamlingsledere irriteredes over hans trang til at dominere, og da de var af luthersk-pietistisk observans, gjorde de hans grundtvigske og nyevangeliske lærepunkter til syndebuk. Rønne kunne ikke samarbejde med ham i foreningssammenhæng, og det var han ikke ene om, – og også Rønne brugte teologiske meningsforskelle som syndebuk. Alt, hvad der havde relationer til Jens Larsen, havde tilbøjelighed til at gå op i en spids.

Som et grelt eksempel på, hvad P.G. Lindhardt byder sine læsere om det her afhandlede emne, skal anføres følgende udsagn fra 1956: »1861 satte de unge præster, Vilh. Beck og Johs. Clausen, ved et hårdhændet kup lægmændene i den lille sjællandske missionsforening fra styret efter først at have diffameret dem ved slet begrundede beskyldninger for religiøst kætteri og etisk utilforladelighed.«²⁴²

I dette citat er der ikke meget, der kan stå for en nærmere prøvelse. Bortset fra, at der intet kup fandt sted, var det ikke foreningens lægmænd i almindelighed, der blev rettet anklager imod, men kun Jens Larsen og ikke specielt, fordi han var lægmænd; ejheller var det de to nævnte præster, der rejste anklagerne, men missionsforeningens daværende bestyrelse, deriblandt 3 lægmænd, og anklagerne indeholdt ikke meget om direkte kætteri og intet om etisk utilforladelighed! – Hvem sagde *diffami*?

Den ældst foreliggende kilde om Stenlille-mødet, vi har, er et brev fra Vilh. Beck til hans grundtvigske kollega og ven, V.J. Hoff, Vallekilde, skrevet så tidligt som 2. december 1861. Det taler et helt andet sprog end den pontoppidan-lindhardtske kupteori: »Jeg er (...) ved at prædike i Stenlille bleven skubbet ind i Bestyrelsen for den indre Mission, og jeg kan godt sige »skubbet« ind, thi det var meget imod min Villie; der skulde have været en ældre Mand ind med et rigtig godt og klangfuldt Navn (...) Og efter at jeg saaledes kom ind i Bestyrelsen er jeg med det samme kommet i Sandhed in medias res, – jeg skal nemlig til Nytaar udgive den indre Missions Tidende; – nu hvordan skal det gaa? Det kan kun gaa, om vor Herre vil sætte det i Gang; – og dertil kræves 2 Ting: for det første, at det faae nogen Udbredelse, thi det har saa godt som slet ingen, lidt over 100 Abonnenter (...) – for det Andet, at det faae noget ordentlig Indhold (..) Skal dette skee, maa jeg regne med gode Venners Bistand, – og vil bede Dem virke i begge Henseender (...) og sende mig Bidrag til Bladet enten fra Dem Selv eller Venner, ogsaa gjerne fra Lægmænd, – kun at al Strid og Kjævlери holdes ude.«²⁴³

FORKORTELSER

Ann. Annekset til Den indre Missions Tidende

Blauenfeldt:

IMs hist. Louis Blauenfeldt: Den indre Missions Historie, 1912

Brb. Brevbærer mellem Kristne, red. af Niels Johansen

CFR Christian Frederik Rønne

DDKH Den danske kirkes historie (VII 1958 ved P.G. Lindhardt)

DKMM Morten Pontoppidan: Dansk Kirkeliv i Mands Minde, 1915

DKT Dansk Kirketidende

EU	Ugeskrift for den evangeliske Kirke i Danmark/Evangelisk Ugeskrift
Holt:	
IMs hist.	Paul Holt: Kirkelig Forening for den indre Mission i Danmark gennem 100 år 1861-1961. 1961 ff.
IM	Indre Mission
IMT	Den indre Missions Tidende
JC	Johannes Clausen
JL	Jens Larsen
Kh.Saml.	Kirkehistoriske Samlinger
MP	Morten Pontoppidan
PGL	P.G. Lindhardt
VB	Vilhelm Beck
VF	Vækkelsesernes frembrud i Danmark i første halvdel af det 19. århundrede, red. af A. Pontoppidan Thyssen, 1960 ff
V&S	Venskab og Samvirke. Brevveksling mellem Vilh. Beck og Johannes Clausen. Udgivet af Axel Beck. 1936
ÅHSSA	Årbog for Historisk Samfund for Sorø Amt (1953. P.Lindhardt: Den ældste Indre Mission)

Om den ældste bestyrelsesprotokol i IMs arkiv gælder, at CFR også har benyttet den som brevbog; ellers er arkivordningen den, at bilag, f.eks. breve, henhører under det bestyrelsesmøde, ved hvilket den pågældende sag er blevet behandlet (de talrige afvigelser herfra er det her omhandlede tidsrum uvedkommende).

1. DKMM 105 ff. MP synes at have benyttet sig af flg. (nævnte) kilder: IMT okt. 1861 145 ff (referat af Stenlille-mødet og gengivelse af VBs prædiken dér) og dec. 1861 181 ff (anklagerne mod Jens Larsen), DKT 1862 35 ff N. Lindberg: Den indre Mission og Jens Larsen, sst. 65 ff Jens Larsen: Til Medchristne (med en betydningsfuld fodnote ved Lindberg 66 f), sst. 129 ff C.F. Rønne: Fornøden Oplysning, med tilføjelse af Lindberg, sst.137 ff gartner Hans Sørensen om opvækkelsen ved JL på Århus-egnen, – Ludv. Mortensen: Den sjællandske kirkelige Opvækkelses' Historie, 1881, Karl H.N. Vinther: Oplevelser fra Menighedslivet i København og Sydøstsjælland fra Aarhundredets Midte. 1895, L. Koch: Fra grundtvigianismens og den indre missions tid 1848-1898, 1898, Vilh. Beck: Erindringer fra mit Liv, 1901, og Blauenfeldt: IMs hist.
2. IMT 1861 148 ff, Indbydelsesskrift fra Bestyrelsen for »Kirkelig Forening for den indre Mission i Danmark,« samt en Prædiken af Vilh. Beck, Sorø (1862) 1863, »Far ud paa Dybet«. Prædiken ved Foreningen til den indre Missions Møde og Generalforsamling i Stenlille den 13de September 1861 af Vilh. Beck, Kbhvn 1911.
3. Hans Jensen: Brud og Sammenhæng i dansk Aandsliv efter 1864, Kh. Saml. 6 IV, 1943, 298 ff har i sit noteapparat ingen henvisning til DKMM, men må grundet påfaldende ligheder formodes at have kendt den pågældende art. og benyttet den (samme gisninger, samme analyser, samme konklusioner).
4. Acta Jutlandica XXXV, 2, P.G. Lindhardt: Morten Pontoppidan II 1894-1931, 1953, 333. Trods yderste kortfattethed vedr. bogen som helhed ofres flg. på netop denne art.: »MP er ikke blot også her en ypperlig fortæller, men røber megen kritisk-historisk sans, f.ex. i forståelsen af det kupagtige ved det møde i Stenlille 1861, hvor IM blev en »kirkelig« forening (DKL [=DKMM] 105 ff, jfr. min afhandling: Den ældste Indre Mission, Sorø Amts hist. Aarskr. 1953 9 ff).«
5. ÅHSSA 1953 9 ff.

6. ÅHSSA 1953 18.
7. ÅHSSA 1953 38 ff.
8. C.F. Rønne: Gudeligt Liv og gudelige Forsamlinger. Eet Vidnesbyrd imod de Mange, 1839, optrykt Ann. 1890 145 ff. – Dette skete samtidig med, at Grundtvig i sin: Tale til Folkeraadet, 1839, vel indrømmede de vakte ret til at samles, som de selv ville, men kaldte dem »surmulede Hældører« og bebrejdede dem »Ligegyldighed for Kirkens Naademidler« og den sværmeriske indbildning, at de »er alt fuldvoxne i Christo, Helte og Helgener i Aanden« (anf. skr. 40).
9. ÅHSSA 1953 45.
10. N.P. Grunnet i En Røst i Ørken 15.3. 1859 48. Måske skal der ikke lægges for meget i det ordknappe referat, for sst. jan. 1860 16 refereres, vist fra samme møde, at CFR skal have sagt: »Jens Larsen prædiker Sandhed, og uagtet der findes Noget hos ham, som man kan støde sig paa, har man dog seet gode Frugter af hans Virksomhed, og han [Rønne] har modtaget gode Breve fra Folk angaaende Foreningens Missionair.«
11. ÅHSSA 1953 9.
12. F.eks. Brb. 1857 214 f, 1859 3 f, 187, 1860 2.
13. Niels Johansen: Indbydelsesskrift til en Missions-Forening for hele Norden, 1853 10, IMT 1854 1. – Når Holt: IMs hist. 109 skriver, at bladet blev udgivet for JLs regning, er det muligvis en rigtig gisning (der var mildest talt ikke klare linjer i foreningens økonomiske forhold), men bevis er ikke fundet. Indtægten af bladet kan have været en del af JLs levebrød.
14. IMT 1855 96, Sendebuddet (nyt konkurrerende blad, udg. af P. Sørensen) 1856 5 ff (med oplysning om, at JL har meddelt ham afsked med den begrundelse, at han ikke kunne være tjent med at lønne en mand, der modarbejdede hans hensigter), Peder Sørensen: Nød og Hjælp [erindringer], 1860 108 ff, jfr PGL i Et Bidrag til Indre Missions ældste Historie, Fra Holbæk Amt 1952 11.
15. IMT 1857 51, 65.
16. IMT april 1857 50 ff: »Missionsforeningens Ordning«, sst.62 ff.
17. IMT 1857 66.
18. IMT febr. 1858 17 (art. 17 ff).
19. IMT aug. 1858 113, 119. Det af JL »beslaglagte« nr. var for juni 1858 81 ff: »Midleren og Midlerne.« JL havde selv flere gange indskærpet, at bladet ikke måtte indeholde artikler, der medførte strid, splid, kiv og tvedragt, IMT 1856 15, 16 (hvor han nægter at optage en art. af CFR), sst. 158 f (i samme nr., hvor han røber, at hans skriftsyn volder splid ude omkring).
20. IMT 1858 126 f. Hvorvidt PGL (ÅHSSA 1953 35 f) har ret i, at JL også stod bag eksklusionen kort forinden af bestyrelsesmedlemmet *Lars Pedersen Møller*, der var udtrådt af Folkekirken og havde talt nedsættende om dens barnedåbspraksis, får stå hen; intet beviser det, men det forekommer troligt nok (JL måtte ellers i den flg. tid høre ilde for at have haft frikirketilbøjelighed, men være svunget tilbage til statskirkeligheden, Brb. 1859 70 f, En Røst i Ørken 1859 181); det var dog P. Pedersen, der tog tørnen offentligt med L.P. Møller 1857-58. PGL finder det »typisk, at denne Brevveksling ikke fremkommer i Indre Missions Tidende, men i den ganske uofficielle Brevbærer.« Hvori det typiske består, véd jeg ikke, men årsagen til fremgangsmåden er, at man netop havde vedtaget, at »Artikler angaaende kirkelig Strid optages ikke i Bladet,« IMT 1857 63. – JL havde, bortset fra teologiske divergenser, god grund til at bære nag til både L.P. Møller og P. Pedersen, der begge havde medvirket primært til at stække hans indflydelse.

21. F.eks. IMT 1856 133: »Ogsaa ifjor var jeg en Maanedes Tid i Jylland. Det var i Grenaa Egnen i Sønder- og Nørre-Herred, og dengang afholdt jeg ogsaa hyppige Forsamlinger. Ogsaa dengang samledes Folk flittigt for at høre, hvad det var, vi forhandlede. Der var jo vel nogle bevægede Gemytter at see iblandt de Forsamlede, men, da jeg forlod dem saasnart, saae jeg ingen Væxt eller Groning dengang. Men nu, da jeg iaar kom derover paa Egnen igjen, viste det sig at Evangeliet ikke forgjæves havde lydt for dem. Der var dog Nogle, som kom og mødte mig med Taarer i Øinene, hilste mig med Broderkysset, og bød mig velkommen med et varmt Haandtryk, takkende Gud, fordi han ifjor havde sendt mig til dem med Glædesbudskabet, hvilket de havde annammet, og af Guds Aand ladet sig det forklare som en guddommelig Sandhed, saa at Jesus var blevet dem deres dyrebareste Skat.«
22. IMT 1857 134: »I Byen H. [= Hammelev] ved Grenaa lod Herren sin Naades Sol skinne ind i et mørkt Hjerter, hvor da Livets Sæd ogsaa kom i god Væxt, saa at den kan ventes at give Frugt, og modnes indtil Høsten. En Skolelærer Chr. H... [= Holm], filosofisk dannet og begavet med stor Skriftkundskab, havde der arbejdet meget, men – stræbt til Maalet kun ved egen Kraft! I Begyndelsen modsagde han mig meget, men Tid efter anden blev han ved det Ord, Herren gav mig at vidne, mere og mere overbeviist, indtil Herren ligesom paa eengang tog alt hans Eget fra ham, og viste ham klart, at alt hans eget Arbejde havde været forgjæves og at Alt maatte skjænknes ham *uforskyldt ene af Naade for Jesu Christi Skyld*. Nu er han, det troer jeg, ved Guds Naade bleven en hjertelig Christen og beflitter sig paa at ville *leve et helligt Liv*, paa det at han kan *døe en salig Død*.« – IMT 1858 3 f ønsker JL, at han aldrig havde svaret skriftligt på spørgsmål om, hvad han udrettede som missionær, for uanset hvad han svarede, er det blevet misforstået, også blandt de troende. »Har jeg f.Ex. angivet nogen enkelt Personligheds Opvækkelse og skildret, hvorledes Herren paa sin underfulde Maade drog hiint Menneske til sig, og offentlig i Bladet tilkjendegivet det efter Manges Ønske, – ja da har jeg bagefter faaet Irettesættelse af andre Sødskende, stundom af selve den Person, som blev opvakt.«
23. IMT 1856 165.
24. IMT 1857 2 ff.
25. IMT 1857 7 f. I dette synspunkt gav Ludv. Mortensen ham tilsyneladende ret, IMT 1857 66. – IMT 1860 17, hvor JL omsider under udviklingens tryk så sig nødsaget til at styrke sit renommé ved at genoptage de udførlige rejseskildringer, skrev han udtrykkeligt, at mange havde misforstået hans beretninger i sin tid derhen, at de »troede, jeg tilkjendegav det for at vinde Ære derfor og vilde berømmes, hvilket blev mig til en stor Bedrøvelse; hvorfor jeg bestemte mig til aldrig mere at fortælle, hverken hjemme eller borte, hvad Herren udrettede ved min Virksomhed, kun ligefrem indrykke i Bladet alle Forsamlingers Afholdelse, naar og hos hvilke Personer de afholdtes.« – Når han nu begyndte igen, skyldtes det flere indtrængende opfordringer, bl.a. fra CFR.
26. IMT 1857 63.
27. F.eks. IMT 1857 65, 75 ff, 93 ff, 113 ff, 115 (red.): »Hvad Missionsefterretninger endvidere angaaer, da er det vel sandt, at den Mand, som bedst maatte kunde afgive disse, er jo Missionæren Jens Larsen. Men Jens Larsen har jo for sit vedkommende anset det meest passende og godt for Sagens Skyld, at nøies med at skrive om sit Ophold i de Egne hvor han kommer frem«, sst. 150, 161 ff, 177 ff, 182 ff, sst. 1859 97 ff, 113 ff, 125 f, 129 ff.

28. EU 26.9. 1856 219 ff. Brevskriveren er anonym, men egnen er givetvis Østdjursland, sikkert Sdr. Herred (jfr. JL i IMT 1856 14: »De fleste Præster der paa Egnen var da ikke saa bange for at deeltage i Forsamlingslivet som her paa Sjælland. Det lod dog til der i Egnen, at de vilde opspore, hvad det var for Lærdom, der prædikedes i deres Pastorater.« Fra JLs første besøg i sept. 1855 – eneste gang overhovedet, han fremkommer med en sådan bemærkning). – Det fremgår ikke af JLs rejseberetninger i IMT, at hans kone ledsagede ham på hans rejser, men Brb. 11.5. 1855 23 antyder måske også noget i den retning. – Den sandsynligste lokalisering af den anonyme brevskriver er måske: »Mandag d. 24. [juli 1856] hos Hr. Schæfer Jensen paa Herregaarden Katholm, Aalsø Sogn«, IMT 1856 128.
29. F.eks. vidnede Jørgen Hansen fra Odsherred på efterårsmødet 17.9. 1857: »Før Missionairen kom til os, sad vi i Dødens Skygge, og det var jo sørgeligt; i et christeligt Land var der intet christeligt Liv; det var haardt (..) men Gud være lovet, nu er der dog hos os Mange, som samles ene til vor Frelzers Lov og Priis,« Brb. 1857 202.
30. IMT 1856 175.
31. Til det flg. EU 16.3. 1860 209 ff. J.M.L. Hjort: Svar til Peter Larsen i Dons. – IMT febr. 1860 18 f findes JLs eget kortfattede referat.
32. At Hjort her kaldes skriftteolog, skal kun opfattes som udtryk for hans antigrundtvigske holdning; hos tidens førende antigrundtvigianere indgik såvel gammel-luthersk konfessionalisme som ny-ortodoksi og gammelpietisme, specielt i Erik Pontoppidan-efterklang.
33. Det fremgår af den flg. debat mellem pastor Hjort og Peter Larsen, Dons, at striden fra starten er af teologisk karakter, men udvikler sig til også en meningsudveksling om lægmandsvirksomheden.
34. Når Hjort EU 1860 8. bd. 212 fremhæver, at han har sine citater fra artikler i IMT, »alle med hans [JLs] Navn under«, antydes dermed måske en tvivl om, at JL selv har ført alle disse artikler i pennen.
35. Peter Larsens redegørelse (DKT 4.3. 1860 145 ff: Et Ord til Hr. Pastor Hjort i Kolding) må betragtes som supplement til Hjorts skildring, som jeg har fulgt, fordi den er udførligst og mest velformuleret, ikke fordi jeg har grund til at anse den for særlig neutral. – En formentlig uafhængig kilde er Jak. Holm: Den blinde Evangelist Jens Dyrholm, 1884 47 f, der bygger på en dagbogsoptegnelse fra Dyrholm, som overværede mødet sammen med Peter Larsen. Dyrholm (eller Jak. Holm) har mere hæftet sig ved uenighed om lægmandsvirksomheden end ved de teologiske uoverensstemmelser.
36. DKT 1860 333.
37. Aktstykkerne er i tidsfølge: Broder Brorson: De troendes daglige Trøst af den hellige Daab, over Gal. 3,23-29. Prædiken paa Nytaarsdag til Aftensang for Menigheden til Frue Kirke i Aalborg 1760. Med en Eftertale paany udgiven og Aalborgs nuværende Biskop Dr. Kierkegaard tilegnet af Peter Larsen. 1860. – Denne bog må være udkommet før nytår 1859/60, da den anmeldes EU 16.12. 1859 412 ff. J.M.L. Hjort: Et Par Ord til Peter Larsen Skræppenborg i Dons. – DKT 4.3.1860 145 ff. Peter Larsen: Et Ord til Hr. Pastor Hjort i Kolding. – EU 16.3. 1860 209 ff. Pastor J.M.L. Hjort: Svar til Peter Larsen i Dons. – EU 27.4 1860 320. Hjort: Rettelse. – DKT 6.5. 1860 299 ff. C. Berg, Kolding: En Oplysning. – DKT 20.5. 1860 329 ff. Peter Larsen og Pastor Hjort (indledning af red. C.J. Brandt, derefter uddrag af P. Larsens manuskript). – EU 25.5. 1860 359 f. Hjort: To Spørgsmaal til Peter Larsen [som ikke besvares] – EU 22.6. 1860 401 ff. Anders

Larsen [Gamborg]: Aabent Brev til Gaardmand Peter Larsen i Dons [som heller ikke besvares].

38. Se Holt: IMs hist. 129 og Elith Olesen: Kampen om Midtjylland, i: Århus Stift 1983, 54 ff.
39. At PGL anser CFR for at have været »konservativ grundtvigianer« i sine yngre år (f.eks. Vækkelse og kirkelige retninger 2. udg. 1959 79, 3. udg. 1978 88) er vanskeligt at forstå. – Det sydvestsjællandske Broderkonvent (1837-1854). Optegnelser af J.F. Fenger, 1890 146 f, 151 røber [1843] særstandpunkt i kirke- og sakramentsyn (147 må »lovgivende« være fejllæsning for »livgivende«), jfr. Christeligt Folkeblad nr. 46 1.8. 1847 (upag.). – DKT bd. IV 1848/49 41 på Roskilde Convent modsiges F.E. Boisens konvertit-bekendelse til »det folkelige.« – DKT 5.10. 1856 656 ff går CFR i striden om alterbogsdåben skarpt i rette med Grundtvigs tilløb til donatisme og synes at være den, der har skabt udtrykket »sleddøbte og veldøbte« (som advarsel). – DKT 1857 858, EU 15.1. 1858 78 f slutter han sig utvetydigt til skriftteologerne mod »den grundtvigske Skoles nye Paastand om, hvad der er Guds Ord til os.« – Kirkepolitisk var han dog tilhænger af sognebåndsløsning 1838 og røbede i 60erne en vis sympati for valgmenighedsloven (K. Banning: Degnekristne, 1958 146, 213, Kaj Baagø: Magister Jacob Christian Lindberg, 1958 307, H.J. Glædemark: Kirkeforfatningsspørgsmaalet i Danmark indtil 1874, 1948 (se reg.), DKT 1868 203 ff. Dette irriterede JC (til VB 4.3. 1868, V&S 153): »Hvad Rønne skriver, er aldeles forkert. Den levende Menighed, som støtter Missionen, har aldeles ingen Interesse for [valgmenigheds-]Loven; men naar Rønne taler om Menighed, mener han jo stadig den grundtvigianske.« Men fra grundtvigsk hold skriver N. Lindberg DKT 1870 746: »Pastor Rønne har aldrig forstaaet den aandelige Livsbewægelse [nlg. den grundtvigske], han staar midt i og paa mange Maader er berørt af.« – PGL synes at anse CFR for i 1861 at være klart antigrundtvigsk uden at påvise, hvornår sindelagsskiftet skulle være indtrådt.
40. En Røst i Ørken jan. 1860 16, IMT 1860 62 f.
41. Brb. 1859 115, 1860 2.
42. DKMM 110, ÅHSSA 1953 40.
43. Brb. 1858 188.
44. IMT omtaler ingen præster ved efterårsmødet 1858, men Øre-Sund 1858 155 nævner 3, Brb. 1858 188 siger 4 (foruden CFR). – IMT 1859 49 ff (forårsmøde i Høve) nævner 1, sst. 1859 145 ff (efterårsmøde Sjolte) har 2, sst. 1860 75 (forårsmøde Hindholm) 0, sst. 161 ff (efterårsmøde Fuldbby) 2, sst. 1861 65 ff (forårsmøde Høve) 1. – En præst skrev i denne periode en artikel i IMT (marts 1859 33 ff, Nic. Holten om kristelig oplysning; andre art. er gengivelse af taler holdt på IM-møderne). Dertil kommer, at ganske få præster nævnes i indsamlingslisterne som formidlere af pengebidrag, f.eks. 1859 80, 1860 32, 1861 48. – IMT 1860 54 skriver CFR: »Vi see hvorlunde troende Præster mere og mere deeltage i den indre Mission, idet de bestræbe sig for at bringe Evangeliet saa vidt ud, som de formaae det.« Det, han har i tankerne, er således evangelisation i almindelighed, ikke specielt arbejde for missionsforeningen. – Det bør dog nævnes, at »en ung troende Præst« 1860 over for Rønne »erklærede sig rede til at udgaae i den indre Missions Tjeneste« (IMT 1860 114). Manden er aldrig identificeret. Blauenfeldt: IMs hist. 48 gætter på P.C. Trandberg, hvilket synes sandsynliggjort af Karl M. Kofod: P.C. Trandberg, 1925 81, 83 (med note). Andre muligheder var måske Jens Vahl eller Nicolaj Holten, se L. Blauenfeldt: Provst J. Vahl, 1918 60 f.
45. IMT okt 1861 147.

46. IMT dec. 1859 191 (L. Mortensen), jan. 1860 15 (CFR), Brb. 1860 4 ff, En Røst i Ørken 1860 16. Heller ikke L. Mortensen: En kortfattet Skildring af mit Livs Historie, 1879 14 ff nævnes afskedigelsen. – R. Volf: Indre Mission, dens Historie og Grundtanker i kort Udtog, 1870 50 kalder L. Mortensen »en mindre heldig Medhjælper«, der »tilsidst blev de andre for udskejende«, – et par ubehagelige, forblommede udtryk, der får Blauenfeldt: IMs hist. 46 til at foreslå, at »Bestyrelsen kan have haft Grunde her, som den ikke kunde offentliggøre.« Intet tyder på, at der er rimelighed i sådanne gisninger.
47. L. Mortensen, anf. arb. 14 ff.
48. IMT 189 122 f.
49. IMT 1859 95.
50. CFR til JL 24.5. 1861, aftrykt Holt: IMs hist. 204: »at holde [et møde i Vollerup] nærmest for at samle ind til Dem selv, synes mindre rigtig, da de Troende, som virkelig vilde række Dem en hjælpende Haand i Deres Nød, have fuld Leilighed dertil foruden dette.«
51. ÅHSSA 1953 41.
52. Brb. 1860 8 f kalder Niels Johansen en blindfødt redaktør et lille mirakel, men forklarer samtidig, at »J. Dyrholm har Evne til at dictere, digte, mens en Anden nedskriver og naar det senere forelæses, kan han – med Vanskelighed – rette (corrigere): sige Feilene til. Dermed er Gaaden løst, det var det lille Mirakel.«
53. Når det – til PGLs forargelse (ÅHSSA 1953 54) – i referatet fra Stenlille-mødet 13.9. 1861 (IMT 1861 148) hedder, at Dyrholm redigerer bladet, »indtil en dygtigere Redakteur findes«, bør det indgå i vurderingen af denne uforklarede bemærkning, at formuleringen er Dyrholms egen, idet han IMT 1860 159 f havde skrevet: »Skulde der imidlertid findes en dueligere Redacteur, da er jeg villig til at vige Pladsen for ham.«
54. Beretning om det almindelige Missionsmøde i Aarhus den 19de og 20de Juni 1861 66. – At referatet er korrekt, kan kontrolleres ved det deraf uafhængige referat EU 05.07. 1861 21: »A. Nielsen [=Ravn]: Mener Præsten ikke, at det er bedst, at Manden findes først, førend Foreningen dannes? – Pastor Rønne: Manden er allerede funden; vi have Jens Dyrholm.« – Beretning etc 66 anbefaler pst. E. Mau stærkt Dyrholm; JL synes end ikke at have været nævnt. – Men Almindelig Kirke-Tidende 1861 102 har i sit ref. en passus, som de andre mangler, nemlig at CFR offentligt skulle have erklæret, at der »med Jens Larsen er indtraadt et noget spændt Forhold« (jfr. Blauenfeldt: IMs hist. 54). CFRs eget ref. IMT 1861 99 ff har naturligvis intet herom.
55. IMT 1860 132 ff, CFR om Nyborg-mødet og appel til præsterne sst. 1860 113 ff.
56. IMT nov. 1860 167 ff.
57. Best.-prot., CFR til VB 6.9. 1860, aftrykt Holt: IMs hist. 184, faksimile 185. I nekrolog over CFR IMT 1890 550 stedfæster VB sit første møde med CFR »paa Storebælt efter et Hedningemissionsmøde i Nyborg, saavidt jeg husker i 1858.« Bortset fra, at mødet var 1860, skal det nok have sin rigtighed; ovennævnte brev forudsætter tidligere samtale-kontakt.
58. V&S 64, JC til VB 19.11. 1860, IMTs best.-prot. ved 14.11. 1860 med konventets »grundsætninger«, jfr Holt: IMs hist. 186.
59. J.C. Lindberg Nordisk Kirke-Tidende 1837 547 ff, Rasmus Sørensens og Peder Larsen Skræppenborgs Reise i Jylland, 1837 8, 11, 13, Niels Johansen: Herrens Ord i de sidste Verdens Dage, 1837 17, jfr. Kaj Baagø: Magister Jacob Christian Lindberg, 1958 272 f, 280 ff, Knud Banning: Degnekristne, 1958 181 f.

60. Se især PGL: Et bidrag til Indre Missions ældste historie, i: Fra Holbæk Amt 1952 5 ff, jfr. Holt: IMs hist. 133 ff.
61. IMT 1855 44 hedder det, at JL havde rådført sig om ordinationen med Grundtvig, Lindberg, Martensen m.fl., »som have samtykket i, at det var rigtigt at indgive en Ansøgning.« Som anført af PGL anf. afh. 24 kan Martensen næppe have givet et sådant råd.
62. Brb. 1855 61, J. Nielsen til sønnen Niels Johansen 16.6. 1855.
63. A. Andreas Nielsen Ravn: Livserindringer, 1899 29. I Århus Bispearkiv (Landsarkivet for Nørrejylland) er under Litra L intet fundet, der bekræfter dette, så en eventuel godkendelse og velsignelse har altså haft rent privat karakter. At der skete henvendelse bekræftes Theologisk Tidsskr. IV 1888 (Nogle Breve til Biskop G.P. Brammer fra H. Martensen) 286 f.
64. Best.-prot. ved 20.11. 1860, jfr Holt: IMs hist. 186 ff, hvor brevet er parafraseret.
65. ÅHSSA 1953 42 f. PGL har måske stølet på MPs vurdering DKMM 113, at JC »kom med det Forslag, at man skulde faa Biskopperne til at prøve dem, en Tanke, som Rønne beredvillig gik ind paa, men som de læge Bestyrelsesmedlemmer alle som een bestemt modsatte sig.« MP har imidlertid ikke kendt brevet, men misforstået den misforståelige parafrase Blauenfeldt: IMs hist. 51.
66. Best.-prot. ved 12.12. 1860, JCs svar på konventets vegne.
67. Vedr. forfatterskabet H. Ehrencron-Müller: Anonym- og Pseudonym-Lexikon 185, jfr Kh. Saml. 6 IV 242, Otto Møller til H.F. Rørdan 24.1. 1860 (givetvis fejldatering for 1861 som så ofte i begyndelsen af et nyt år). Et brev i V&S 65 f fra VB til JC 12.12. 1860 (røber pjecens udgivelsestidspunkt) bliver med sit varme forsvar for Martensen først forståeligt, når man bliver opmærksom på, at VB netop – og åbenbart med ubehag – har læst pjecen og udelukkende hæftet sig ved dens kritik af Martensen, mens han ikke under læsningen har fattet så megen interesse for emnet indre mission, at han finder pjecens overvejelser herom omtale værd!
68. Anf. arb. 7: »At han virkelig saaledes ligesom i Fødselen kvalte Vranglæren, kjendes bedst paa den dybe Taushed, som Grundtvigianerne have iagttaget, siden Martensens Indlæg og Afgjørelse i Sagen fremkom.« – Den antigrundtvigske stemning er så fremtrædende, at O. Møller skriver til H.F. Rørdam (se note 67): »en Del Sandheder er der deri, om jeg end ikke ynder hans megen Tale om »Sektvæsen«, thi man ved jo vel hvad det er for Folk, han sigter til og titulerer saaledes.« Det er dog næppe grundtvigianerne, JC har i tankerne, men de mange baptister og mormoner på hans egen. – O. Møller kender ikke forf.s identitet.
69. Anf. arb. 12 fortæller lokale eksempler på forberedelse af bispevisitats som ren selskabelighed så nøje svarende til VB: Erindringer fra mit Liv, 1901 32 ff, at der må være tale om fælles kilde eller den enes afhængighed af den anden.
70. Anf. arb. 27. Denne passus må have forbindelse med/afhængighed af CFRs udredning i brev til JC 14.11. 1860: »Vi maa ikke glemme, at den indre Missions Sendebud hverken skulle være Kirkens Lærere eller Menighedens Lærere, – de skulle ikkun støtte Lærestanden ved Livets og Troens Vækkelse«. JC har således kvittet konventets »grundsætninger« på dette punkt til fordel for CFRs synspunkt.
71. V. Birkedal: Samvittighed og Retfærdighed, 1856 18 f. Skriftet udkom i anledning af »striden om alterbogsåben«, og det kan være for at distancere sig fra en association i den retning, JC så eftertrykkeligt fremhæver Martensens rette handle-måde i denne sag.

72. DKT 1857 333 ff: Indre Mission og Menighedsraad, sst. 1858 83 ff: Referat af indledende foredrag på Roskilde Convents efterårsmøde 1857 om lægprædikanter.
73. EU 4.9. 1857 129 ff.
74. Martensen til G.P. Brammer 11.1. 1859: »Den indre Mission refererer jeg til *Diakonatets* Idee. Ikke Ordet, men Gjerningen er det Principale, skjøndt Ordet vistnok er medvirkende,« Theol. Tidsskr. IV 1887 289, jfr. L. Koch: Fra Grundtvigianismens og den indre missions tid, 1898 211. Offentligt tilkendegivet i: Den danske Folkekirkes Forfatnings-Spørgsmaal, 1867 57 ff samt Christlig Ethik. Den specielle Ethik II, 1878 410 ff, jfr. Af mit Levnet, 1883 III 86 ff.
75. Best.-prot. 6.1. 1861 (J. Jensen, Fårevejle, O. Nielsen og H. Chr. Rasmussen), sst. 21.3. 1861, IMT 1861 72.
76. Til det flg. Beretning om det almindelige Missionsmøde i Aarhus den 19de og 20de Juni 1861 60 ff, EU 5.7. 1861 18 ff, IMT 1861 97 ff.
77. Den gejstlige opfattelse af egen fortræffelighed over for lægmandsforkyndelsens underlødighed udtrykkes af DMS-formanden således: »Vi Præster, som have gennemgaaet Forberedelsens Besværligheder, have langt lettere ved at blive i Ydmygheden end begavede Lægprædikanter, der forkynde Ordet som ifølge en Aandens Gave.« Beretning etc 68, EU 5.7. 1861 22.
78. ÅHSSA 1953 45 f, DDKH VII 108 f. – PGL støtter sig bl.a. på VB: Erindringer 202 f: »Det var Johannes Clausen, som gjorde Udkastet til Love og Bestemmelser, som Indre Mission fik paa sin Stiftelsesdag d. 13. Sept. 1861«, men VB husker galt. Det, JC tog sig af, var ved nytårstid 1862 at besørge udgivet »Indbydelsesskrift fra Bestyrelsen for »Kirkelig Forening for den indre Mission i Danmark««, 1862 (flere gange optrykt flg. år), indeholdende VBs prædiken i Stenlille kirke samt de statutter, CFR havde forelagt på Århus-mødet juni 1861, jfr Holt: IMs hist. 239 f.
79. IMT 1861 65 ff. – Omtalte »ledende Grundsætninger for den bestaaende Forening for den indre Mission« kan ikke være »Missionsforeningens Ordning,« IMT 1857 62 ff, men må være CFRs tiltrædelsesprogram fra 1858, da prot. henviser til offentliggørelse både i IMT og DKT, og det gælder kun sidstnævnte, IMT 1858 120 ff, DKT 1858 570 ff.
80. Ordet *kup* forekommer i forbifarten DKMM 126: »efterat Beck havde gjort sit Kup og overtaget det hele.« Der hentydes til hans skandetale til generalforsamlingsdeltagerne (Erindringer 62), og ordet kan i sammenhængen næppe have været *seriøst* ment, men bliver ikke desto mindre i PGLs fremstillinger et overordentligt betydningsfuldt og idelig gentaget nøgleord, idet hovedansvaret for det påståede kupmageri dog flyttes fra VB til JC.
81. ÅHSSA 1953 44. Det urimelige udtryk kan være reminiscens fra DKMM 115 f, der om VBs prædiken i Stenlille kirke sept. 1861 *metaforisk* skriver: »Det er sandelig Skyts af svær Kaliber. Dersom V. Beck havde af Overkommandoen faaet betroet Artilleriforberedelsen til det forestaaende Angreb paa J. Larsens Stilling, kunde han ikke godt have udført det eftertrykkeligere./Det lader da ogsaa til, at man formodede allerede at have faaet gjort Fjenden mør.«
82. Her er benyttet udtryk fra ÅHSSA 1953 47 ff, men flere af dem gentages, undertiden i let varieret form, i senere fremstillinger af samme emne ved samme forf. (se oversigten note 239).
83. IMT 1863 13 f, jfr. Brb. 1860 8, hvor Niels Johansen hævder, at bladet p.t. har ca 200 abonnenter mod 1000 de første par år – R. Volf: Indre Mission, dens Historie og Grundtanker i kort Udtog, 1870 51 har andre tal.

84. IMT 1858 138: »Iøvrigt skriver Modstanden hos adskillige Lægfolk mod den indre Mission sig for en Deel fra de forskjellige evangeliske Talere, som leder Forsamlingerne i enkelte Egne, thi Egoismen enten fordi man ikke er taget med paa Raad i en saa vigtig Sag som den indre Mission eller Misundelse for, at en Mand som Missionæren nyder nogen Understøttelse for Evangeliets Prædiken, kan ligesaa godt opstaae hos en Christen som hos den Vantroee.«
85. Synspunktet formuleret af (den ikke just gammeldags-troende Kierkegaard-efter-snakker) cand.teol. P. Chr. Zahle i *Øre-Sund* allerede 25.9. 1858 156: »da Peder Pedersen for 5 Aar siden stiftede »Foreningen«, var Stillingen anderledes end nu. Da gjaldt det kun om at vække de Døde i Folkekirken (...) Allerede have vi seet »Missionairen« optræde Dømmende lige overfor uden for staaende Troessamfund og i Kraft af sin egen formeentlige »Troesgrund« forkaste dem.« Jfr. også den tidligere formand, nu frimenighedsleder P. Pedersen Brb. 1859 69 ff, der minder om, at JL tidligere var langt mindre stats- og folkekirkelig end nu. Tilsvarende Louis Blauenfeldt: Provst Jens Vahl, 1918 52, der taler om JLs »kirkeforladende Tanker« (åbenbart ca 1857), som en del af hans venner ikke kunne billige.
86. Best.-prot. under 21.4. og 15.5. 1861, jfr. Holt: IMs hist. 203 f.
87. ÅHSSA 1953 44.
88. Best.-prot. under 21.3. 1861.
89. DKMM 112 f. Som kilde har MP formentlig benyttet Blauenfeldt: IMs hist. 50 f.
90. ÅHSSA 1953 43: »derimod rejstes der – formentlig af de to præster, og ikke af lægfolket – anklager mod Jens Larsen.« Det mellem tankestregerne anførte er direkte i modstrid med de også af PGL anvendte kilder i IMs arkiv.
91. Best.-prot. CFR til JL 24.5. 1861 (aftrykt med moderne ortografi i Holt: IMs hist. 204 ff), jfr IMT 1861 147 og 181 ff. Desuden DKT 1862 35 ff (N. Lindberg), 65 ff (JL), 129 ff (CFR), 133 ff (N. Lindberg).
92. IMT 1861 182 f uddybes disse adfærdsanklager til, at JLs gerning »ofte syntes at lide af Mangel paa ret Hjertelighed og Salvelse [= »udstråling«], stod saa at sige ganske uden for den vigtige Forbindelse med Omsorgen for de Sjæle, som netop samlede sig om hans Prædiken, uden at styttes af alvorlig Bestræbelse for ved tilknyttet Samtale og Besøg at føre det prædikede Ord ind i Tilhørernes Hjerter.« – Desuden nærede bestyrelsen »Frygt for, at Foreningens Missionær ikke havde sit Øie alvorligt opladt for den store Fare, for hvilken enhver af os, der forkynnder Ordet for Andre, er udsat: nemlig at synes godt om sig selv og sin Virken. Mangler dette Syn, eller agter man, uagtet broderlig Paamindelse, ikke den Fare for Noget, men troer at være kommet ud over den, da kjender man ikke sig selv, og uden at vide af det kommer man til at rose sig selv, istedetfor at give Herren Æren.«
93. DKT 1862 65 ff.
94. IMT 1857 2 ff, 1858 138 f.
95. IMT 1861 183.
96. DKMM 121 ff, PGL i ÅHSSA 1953 56-61. – Det er en procedureform, der er direkte overtaget fra Niels Lindbergs behandling af sagen DKT 1862 66 f (note).
97. For mig at se fastholder CFR med stor konsekvens klagepunkterne fra best.-mødet 21.3. 1861 over brev til JL 24.5. og IMT 1861 183 ff til DKT 1862 129 ff, og klagepunkterne svarer i vid udstrækning til oplysninger, man kan læse sig til i IMT m.fl. samtidssblade. Når N. Lindberg DKT 1862 135 anker over, at JL afsættes »for et dogmatisk kætteri, som han 4 måneder før på den klareste måde havde fralagt sig« (PGLs formulering ÅHSSA 1953 60), lades det uomtalt, at CFR DKT. 130 udtrykkeligt erklærer JLs forklaring for en bortforklaring.

98. L. Mortensen: En kortfattet Skildring af mit Livs Historie, 1879, 18.
99. IMT 1856 155 f. – Sst. 16 ff: »Vi vide jeg godt, (...) at der om de tre Troens Artikler i vor Tid er en stor Tvist iblandt vore Lærde, saavel som blandt de troende Lægfolk«. – Sst. 177 ff ofres en hel artikel på, at »iblandt de Christne er der for Tiden en stor Strid baade med Mund og Pen om, hvad der forstaaes ved »Guds Ord.« – Sst. 1860 105 skriver J. Dyrholm: »Det er mig ikke fremmed, at adskillige af vore dygtige Præster og flere christelige Lægfolk, deriblandt ogsaa Jens Larsen og jeg have faaet og faaer vel endnu Skyld for at vi ringeagte den hellige Skrift eller skatter den ikke saa høit som vi bør«. Beskyldningen afvises naturligvis.
100. IMT 1858 21 ff.
101. EU 9.3. 1855 (A.G. Rudelbach: Den Grundtvigske Theorie og den evangelisk-Lutherske Kirke) 226 f.
102. Anders Larsen Gamborg: Noget om Kirkestriden i Danmark, 1855, 23 f. »Engle-Aaabenbarelsen« hentyder til Grundtvig: Om Christendommens Sandhed, Udvagte Skrifter IV 523; da Grundtvig længe havde ledt efter det store vidnesbyrd om kristendommens sandhed, så »endelig hviskede en god Engel til mig: hvi leder du om det Levende hos de Døde!«
103. Best.-prot. brev af 24.5. 1861, jfr Holt: IMs hist. 205.
104. IMT 1861 184.
105. Grundtvig: Lidt mere om Alterbogs-Daaben og saavidere, 1856 9 f. – Gr.s udsagn om CFR, der hverken vidste ud eller ind, benyttedes med skadefryd polemisk af N. Johansen i Brb. 1858 156 og 187. Til gengæld brugte N.G. Blædel: Grundtvigianismen og den danske Folkekirke, 1873 12 det fulde Gr.-citat til ironisk vidnesbyrd om Gr.'s »overnaturlige Aands-Indgivelse eller Aabenbaringer.«
106. Nærmest kommer IMT maj 1856 71 f med et stærkt angreb på vanedåb med advarsel mod adskillelse af tro og dåb. Dette kan dog ikke kaldes donatisme og behøver ej heller at være inspireret af »striden om alterbogsdåben«. – DKT 1862 67 refereres et tabt svarbrev fra JL til CFR maj 1861, hvori erklæres,« at han vel for nogle Aar siden har udtalt flere Steder, at Daaben tabte i sin Værdighed og Gyldighed, naar Vantro forvaltede den, men at han er kommet til bedre Erkjendelse herom.«
107. DKT 1862 73 f.
108. IMT 1861 184.
109. IMT 1863 422 bruger J. Dyrholm i omtale af JL udtrykket: »det nye Lys, der var opgaaet for ham« i forbindelse med hans overgang til irvingianismen; det har måske været et yndlingsudtryk, han har benyttet om teologiske nyopdagelser af spekulativ karakter.
110. IMT 1861 55 ff gengives efter Øre-Sund et revsende brev fra Lammers til M.A. Sommer; sst. 1860 131 havde CFR i et aftrykt brev mindet om, at Sommer og L.P. Møller forkyndte syndfrihed. – Brb. 1859 153 (med henvisning til den svenske baptistmissionær Möllerswärds artikel i Øre-Sund nr 39), 180, 184, sst. 1860 13, jfr Emil Larsen: Urovækkeren Mogens Abraham Sommer, 1963 119 f. – Lars Pedersen Møller havde efter eksklusionen af IM meget at gøre med Sommer, Emil Larsen, anf. arb. 115 ff, men udtalelser af ham i den her omhandlede retning er ikke fundet.
111. Brb. 1856 76, 109 ff, Karl H.N. Vinther: Oplevelser fra Menighedslivet i København og Sydøstsjælland, 1895 37 ff, 72 f, jfr. VF I 148 f.
112. IMT 1856 111.

113. DKT 1852 705 ff. Allerede EU 17.3. 1854 187 kunne mag. L. Zeuthen finde på at skrive:« som bekendt, er Moral et Ord, der i Grundtvigianernes Mund sædvanligvis kun bruges i en foragtelig Betydning.«
114. Kirkelig Samler 1855 97 ff: Om den Christelige Børnelærdom, sst 193 ff: Den Christelige Daabspagt (lettest tilgængelige i Udvalgte Skrifter IX 329 ff). Netop om det her fremhævede i disse artikler skriver EU 12.10. 1855 222, at Grundtvig nu »strejfer det hæretiskes Gebet«.
115. Budstikken 15.1. 1855 63 f og flg. numre, Th-b: En Samtale imellem en Lægmand og en Præst i Anledning af Striden om Daabspagten og Symbolum apostolicum. De deri anlagte synspunkter synes ikke imødegået fra grundtvigsk side. L. Zeuthen angreb art. hårdt EU 27.4 1855 345 ff og 7.9. 1855 138, men Budstikken 15.9. og 12.10. 1855 forsvarer bladets redaktør, F. E. Boisen, svoger til Heramb, udtalelserne, som derfor ikke kan regnes for atypiske. Se også Heramb DKT 21.10. 1855 689 ff, L. Zeuthen EU 18.1. 1856 44 f, 137 ff. – Zeuthen finder art. kontroversiel. Endnu DKT 1873 845 ff vender Zeuthen tilbage til denne strid.
116. Jfr. N.E. Balle: Lærebog i den Evangelisk-Christelige Religion 3. Kap., § 9 b og c.
117. Budstikken 1855 440, 553 ff.
118. EU 27.4. 1855 (Aand og Bogstav) 346 f. Sst. 138 hedder det, at Heramb og Boisen med deres teser har »valgt og udbredt det Letfattelige, men Løse, istedetfor det Dybere og Sande.« – Sst. 7.9. 1855 140. – På disse to indlæg svarede Heramb, hvad tesen angår, undvigende DKT 21.10. 1855 689 ff. Zeuthen fortsatte (kort) EU 25.11. 1855 317 (note 2), og debatten mundede ud i et ordskitte mellem den selvstændigt balancerende pastor Fr. Vilh. Andersen EU 21.12. 1855 og L. Zeuthen sst 18.1. 1856 44 ff og 15.2. 1856 137 ff.
119. M.A. Sommer havde en tid samarbejdet med den norske frikirkepræst G.A. Lammer, som JL skrev et hvast stykke imod, da han var ved at vinde indpas i JLs gamle vennekreds, IMT 1858 166 ff, jfr Brb. 1859 3 f, 69 ff (P Pedersen).
120. IMT 1858 51 f.
121. DKT 1862 77. Sst. 135 (note) citerer N. Lindberg et ikke bevaret brev fra JL til CFR: »Hvad Ytringen om Grundtvigs Mening om Djævelsforsagelsen angaar, som jeg til nogle Enkelte af mine nærmeste Troesvenner har omtalt, da har jeg herom slet ingen fast Mening, men fortalte blot Prædikenen saa godt min Hukommelse tillod det saa ordlydende som det kom fra den gamle Grundtvigs Læber; og skal jeg efter disse Højtidsdage, den gamle Oldings Jubilæum fører med sig, see hos ham at føre denne Prædiken tilveje og da sende Dem den til Gjennemlæsning.« – Prædikenen ses ikke at være fremsendt, men arkivet er ukomplet. – Det omtalte jubilæum må være Grundtvigs 50 års præstejubilæum 3.5. 1861, og prædikenen må vel være holdt vinteren 1860-61. Den findes ikke i »Sidste Prædikener i Vartov Kirke 1861-72« I-II, 1880, og jeg har ikke været i Grundtvig-arkivet.
122. Holt: IMs hist. 233, brev i IMs arkiv, som jeg ikke selv har set; det må være undgået min opmærksomhed i det i sin tid helt kaotiske arkiv.
123. DKT 23.2. 1862 130.
124. Dog skriver JL allerede 1853 helt regelret: »Djævelens Tjeneste har Alle afsagt i Daaben og lovet Troskab mod Gud, og svoret en Eed at holde den til deres Livs Ende« (Forsamlinger og mormoner, ved K. Banning, 1960 91, brev fra JL til pastor L. Børresen, Kundby, 14.3. 1853). Ligeledes IMT 1856 20: »saa lærer ogsaa Guds Aand os efter Skriftens Anvisning, at forsage det ugudelige Væsen o.s.v., hvilket hører til vor Daabspagt og som Betingelse for vor Salighed!«
125. Henholdsvis brev 24.5. 1861 og IMT 1861 184.

126. DKT 1862 74 ff.
127. Det hedder f eks IMT 1857 31 ff, at efter dommen må de genstridige vandre ind ad Helvedes forfærdelige porte og have Djævelen og hans ånder til selskab i den evige pine i sovlsøen. »Thi de forsmåede Guds store Naades Tilbud, mens det endnu var Naadens Tid.« – Sst. 1858 89: »Ved Troen uden Daab ere vi ikke indkomne i Guds Rige, og at være døbt og ikke have Tro, dermed gaae vi ligegodt til Helvede.«
128. Se herom VF I 155 ff med anførte kilder, hvortil kan føjes af litt.: Emil Larsen: Lægprædikant Niels Johansens omtumlede tilværelse, Kh. Saml. 1973 194 ff. – Hertil svarer IMT 1863 337 (Peder Pedersen: Om Opvækkelsen i Omegnen af Tikjøb). Se også Brb. 1857 214, 1859 4.
129. VF I 39, 156 f, hvoraf det fremgår, at de havde støttet DMS siden 1827 og været med til at starte gudelige forsamlinger, vist fra midten af 1830'erne.
130. C.O. Rosenius' rapporter til *The American and Foreign Christian Union*, offentliggjort i bladet af samme navn, er udgivet af Gunnar Westin i Kyrkohistorisk Årsskrift 1930 243 ff og i oversættelse til svensk ved samme i *Ur den svenska folkväckelsens historia och tankevärld II*, Sth. 1931. Disse samtidskilder omtaler intet Danmarks-besøg ved Ahnfelt 1849 (da han endnu ikke var ansat af det amerikanske selskab, var det heller ikke at vente). – Oplysningen om besøget er hentet fra »Luthersk Missionsforening 1868-1918«, 1922, 63 ff, givetvis baseret på mundtlig tradition og efterladende det indtryk, at familien Schubell først blev vakt ved denne lejlighed; det hører nu engang med til Luthersk Missionsforenings opfattelse af pionertiden, at først med Ahnfelt kom evangeliet til Danmark, jfr »Luthersk Missionsforening gennem 75 Aar 1868-1943«, 1943 38: »Oscar Ahnfelt kom meget tidlig til Helsingør – første Gang allerede i 1849 – og han saa det som et Kald at bringe Evangeliet ind i Nabolandet«. – Også Oscar Lövgren: Oscar Ahnfelt, Sth. 1966 36 nævner Helsingør-besøget 1849, senere besøg p. 120, men indrømmer p. 37, at der ikke vides meget om disse rejser.
131. Kyrkohistorisk Årsskrift 1930 264 = *Ur den svenska folkväckelsens historia och tankevärld II* 67 gengives i brev af 24.12. 1852 et brudstykke af brev fra Ahnfelt af 3.12. 1852 med omtale af et besøg i Danmark. – Hovedkilden er Karl H.N. Vinther: *Oplevelser fra Menighedslivet i København og Sydøstsælland*, 1895, 123 ff, der yderligere oplyser: »Til Helsingør kom Ahnfelt ofte, og der vandt han flere Venner, hvoraf nogle blev Stammen til de saakaldte Møllerianere i Nordsjælland, et Parti, der aldeles forvansker Herrens og Kirkens Lære om Retfærdiggørelsen ved Troen«. Om Jens Larsen sst. 116 ff. – Om Ahnfelt i Danmark 1856 Brb. 1856 195.
132. IMT 1855 15.
133. IMT 1858 166 ff, brev fra JL til »Kjære Sødskende i Herren«.
134. Niels Johansen: Indbydelsesskrift til en Missions-Forening for hele Norden, 1853 16.
135. Om JLs sangbog skriver Fr. Zeuthen i Fra Bethesda 1887 354, at den indeholder en del fra svensk oversatte sange, af hvilke nogle er »af en saadan Beskaffenhed, at de let, naar ikke det nødvendige Korrektiv gives, kan bane Vejen for Bornholmernes Lære.«
136. IMT 1860 126. Trykfejlen »Hver den« for »Verden« viser antagelig den blinde redaktørs problem som korrekturlæser: Fejlen høres ikke.
137. IMT 1860 27 ff. – 1855 udkom *Den frie Naade*, også med Rosenius-artikler.

138. F.eks. JL 14.3. 1853 til pastor L. Børresen, Kyndby, i: Forsamlinger og mormoner, ved K. Banning, 1960 90. – IMT 1856 125. – Mod dette udtryk advarede VB, da nyevangelismen var slået igennem herhjemme med Luthersk Missionsforening.
139. F.eks. IMT 1857 37: »Dette er det store Hemmelighedsfulde i vor Tro: at al vor Synd er straffet paa Guds Søn, ja ikke alene vor Synd, vi som troe, men endog alle Menneskers Synd paa den ganske Jordens vide Kreds, som har været, endnu er og skal blive indtil Verdens Undergang (...) al Synd er af Gud straffet og, som den retfærdige Gud har faaet sit retfærdige Krav i Loven fuldkommet i og ved sin Søn og har straffet al Synden paa sin Søn, saa kan jo Gud ikke oftere straffe Synden hos Mennesket, da al Synd blev straffet paa Jesus, hans Eenbaarne, og alle Budde- ne i Loven ere blevne opfyldte af ham, ogsaa i vort Sted, saa at Christus er Lovens Ende til Retfærdighed, for hver den som troer.« – Sst. 1858 83 f: Jesus har som midleren »bragt en evig Retfærdighed tilveie til alle Mennesker, saa der nu ikke skal gjøres Mere til Syndegjældens Afbetaling, end det som gjort er ved Forsonin- gen« (...) »saa er der Mange, der troe, at som der ved dette Ovenanførte (Forsonin- gen) alle Ting ere tilveiebragte, saa ere og alle Mennesker ved det Samme deelag- tiggjorte i Forbindelse med Gud, og eier Saligheden, naar de troe dette.« Citater- ne er spækkede ikke blot med nyevangeliske tanker, men også vendinger.
140. IMT 1857 (Guds Riges Evangelium) 31 ff. – Sst. 42 f har vi det måske stærkeste vidnesbyrd om Jens Larsens helt kompromisløse domsforkyndelse, idet det bl.a. hedder om de fordømte: »De have ikke villet høre her i Tiden, hvad Herren ved sine Tjenere taledet til dem; men nu vil Dommeren derfor heller ikke høre deres Bønner (...) Og da vil Dommeren lade Helvedes Porte oplukke, hvorfra Ingen kommer tilbage, og der lade dem see Fordømmelsens evige Afgrund, Svoivsøen, Pinestedet (...) Thi de forsmaaede Guds store Naades Tilbud, mens det endnu var Naadens Tid.«
141. Begge sentenser her efter Chr. Møller: Mod hvem er Gud naadig, og paa hvilken Grund er han det? i: Budskab fra Naadens Rige 1868 8. Den sidste sentens, der har en forhistorie i såkaldt hyperevangeliske kredse i Sverige, er først sat på prent her i landet af P.C. Trandberg: Aabent Sendebrev til Udgiveren af Budskab fra Naadens Rige, 1866 36 som advarende eksempel på nyevangelisk forkyndelse.
142. L. Landgren: Om försoningen, Sth. 1876 7, hvor forf., svensk biskop, hævder at have hørt en præst sige sådan i en prædiken. – Den norske nyevangelist, klokker Johs. Jørgensen, gennemspiller temaet for fuldt register i (norsk) *Evangelisten* 1891 (»At kjende Gud«) 133, hvor det hedder, at Gud »elsker Synderen midt i hans Synd og Ugudelighed, at han elsker Skjøgen midt i Lasten, elsker Tolderen midt under det, at han er i fuldt Arbeide med at forfalske Skattelisterne, elsker Løgne- ren midt i hans Løgn, elsker Forførelsen, der gaar paa Jagt efter sit Bytte, elsker Morderen, hvis Hænder er ganske røde af hans Offers Blod, elsker den blinde Veileder, der leder udødelige Sjæle ind i evig Fortabelse, elsker Hyklere og Forræderne, idet han lumsk trykker Forræderkysset paa Gudssønnens rene, helli- ge Læber.«
143. Pietisten II 1843 (Om syndernas förlåtelse) 150, jfr. C. O. Rosenius: Hemmelighe- der i Lov og Evangelium, II 3. oplag 1874 620. – Rosenius' inspiration er atter den svenske radikalherrnhuter A.C. Rutström i 1700-tallet, se f.eks. *Kongl. May. sts och Rikens Svea Hof-Rätts Dom imellan Advocat-Fiscal-Åmbetet uti Høy-bemälte Hof-Rätt, och Doctor Anders Carl Rutström*, Sth. 1766 89 f: »sade jag icke, at Gud är alla lika nådig, oansedt en menniska skulle bedrifwit then aldra största synd,

eller begådt alla the synder, som skedt alt sedan werlden warat skapad, allenast syndaren tänkte och trodde, at Frälsaren lidit för våra synder, så woro synderna förlåtna, och han alla thessa synder qvitt.»

144. Pudsigt nok svarer denne JLs i 1861 angrebne tankegang til en fundamental tankegang sidenhen i VBs teologi og forkyndelse, udtrykt ved IMs 50års jubilæum 1911 af indremissionær og bestyrelsesmedlem H. Chr. Beck [ikke i familie med VB] således: »Jeg mindes tydeligt de første Gange, jeg hørte ham tale om »den evigt gældende Syndsforladelse,« som vi havde modtaget i vor Daab« (Indre Missions Jubilæum 1861-11. September-1911 29). Tanken er hos VB 1. gang fundet IMT 1865 555: før du kan få attest af din frelser på, at din tro har frelst dig, må du »først faae det store Syn paa din Daab og din Daabs Naade, (...) at Du der har faaet en evig Syndsforladelse og er blevet ren og hellig«. VB har muligvis denne tanke og dette udtryk, ubevidst og indirekte, fra nyevangelismen, grundtvigsk ombøjet. Gennem en radikal udvikling i 80erne førte tanken om den evigt gældende syndsforladelse ham lige luk ind i 90ernes syndfrihedslære. Som stadier anføres: 1) IMT 1890 436 f: »Kommer Djævelen og holder vore Synder frem for os, vi svare trøstigt: gaa Du bare bort Djævel! med al din Snak om mine Synder, jeg har Forladelse for dem allesammen. Uden Frygt vaagner vi hver Morgen til en ny Dag, thi vi vaagne med Syndernes Forladelse (...) ja – hvor næsten formasteligt det lyder – uden Frygt reise vi os fra vore Synder, om end med Sorg i Hjertet og Taarer i Øjet, thi vi synde med Syndernes Forladelse. O vældige Rettighed i det himmelske Borgerskab (...)« – 2) IMT 1891 821: vi skal »kaste os som Svømmeren ud i denne Strøm af Naade, ja *svømme i Naaden*, svømme i bar Naade, svømme i den Naade, at alle vore Synder ere os forladne, svømme i den store Naade, at vi ere hellige, at vi ere Guds kjære Børn. Den, der svømmer, overskylles jo helt af det rensende Vand, det hele Menneske bliver overskyllet og rensed; saaledes med den, der svømmer i den fulde Naade; hele Mennesket overskylles af Naaden, hele Livet bliver grebet af *Naadens rensende Kraft*, den eneste Kraft, som kan gennemrense et Menneskes Liv; jo mere vi svømme i Naaden, desto mere mærke vi, at Alt i os, Tanker, Hjærte, Glæder, Sorger, Villie og Skæbne, Ord og Gjærninger, mister det syndige Snavs og bliver rent og helligt; jo mere vi svømme i Naade, desto mere mærke vi den hellige Villie indeni os, som raaber: »Jeg vil ikke synde.«
145. Best.-prot. CFR til JL 24.5. 1861, jfr. Holt: IMs hist. 205.
146. Øre-Sund 1858 156.
147. F.eks. Pietisten X 1851 52 og XI 1852 17 (se Hemmeligheder i Lov og Evangelium I,3. oplag 1874 86), jfr. Per-Olof Sjögren: Anfæktelsen enligt Rosenius, Uppsala 1953 27 f. Om Rosenius' afhængighed af A.C. Rutström, også vedr. dette, se Axel Johanson: Frälsningsbegreppet hos Carl Olof Rosenius, Lund 1936 31.
148. Budskab fra Naadens Rige 1869 71, hvor endog ordlyden minder om referatet af JLs ytring: »O, hvormeget dog Mennesket tabte i Adams græselige Fald! men o, hvor uendelig meget mere er os dog ikke skjænket i Jesu Forsoning! Vi tabte en fuldkommen *Skabnings* Retfærdighed, men fik igjen *Skaberens* egen, ja Skaberen selv til Retfærdighed, at vi vel maatte sige med Augustinus: »o salige Adams Fald, som bragte os en saa stor Herlighed!« Mennesket var i Begyndelsen ringere end Englene, men i Jesu skjænkede Retfærdighed ere vi ophøiede over dem.« – Forinden havde Chr. Møller fremført tanken i den anonyme traktat: Er Daabspagten Veien til Himlen, eller er Christus Veien? 1867 3. – Chr. L. Nielsen: Om den nye saakaldte »evangeliske« Forkyndelse, 1870 14 f antydes, at dette syn på syndefaldet kan indebære et incitament til antinomistisk praksis, hvilket Chr. Møller afviser

- med indignation som ugudeligt tale i det anonyme skrift: Et Gjenmæle i Anledning af Pastor Nielsens Angreb paa den Sag, som han kalder en »ny Forkyndelse«, 1870 27.
149. IMT 1872 69 ff, jfr. Er Daabspagten Veien etc 10 f, 14 f. – De midtjyske IM-kolportører Julius Dahlstrøm og Anders Mortensen protesterede 1865 mod, at IM gik ind for, at »Djævforsagelsen var føjet til vor Daabspagt, hvilket de meente ikke var grundet i Skriften og var en utilbørlig Tvangsregel, som man ikke kunde holde« (best.-prot. med CFRs referat af brev 15.4. 1865 fra A. Mortensen, Them), – et standpunkt, der minder om JLs tidligere og Chr. Møllers senere opfattelse, og som tyder på herrnhutisk/nyevangelisk påvirkning. – Problemet blev akut for danske nyevangelister, fordi den svenske kirke ikke havde forsagelsen med i dåbsritualet og på grund af den stærke fremhævelse af dåbspagten i dansk kirkeliv, ikke blot blandt grundtvigianere, men over en bred front. Om Sverige se f eks Nordisk Kyrko-Tidning, udg. af J. Ternström, 1843 138.
 150. Robertus J. Olsen: Hvad er nyevangelisme? Bergen 1892 13 f: »Synden fremstilles mere som en ulykke end som en brøde, og der er dem, som mener, at troeslivet kan bestaae sammen med aabenbare synder, naar man kun lider og krymper sig under dem.« – Smlg. hermed f.eks. den grundtvigske præst E. Christiani: Et Vidnesbyrd fra Herrens Huus, 1861 47: »Forskjellen er netop den, at Synden for Guds Børn er en Trængsel, medens den for Verdens Børn er en Lyst.« – Christianis bibellæsninger i Kbhvn. i 1840'erne var iøvrigt en af forløberne for Foreningen til luthersk Folkeoplysning.
 151. VBs letsindige og helt utilstedelige strøbemærkning i Erindringer 62, at bestyrelsen ved efterårsmødet 1861 skulle have fremført, at der ikke blot var noget i vejen med JLs lære, men også med hans liv, er helt uden holdepunkter i samtidsakter og burde aldrig have været fremsat.
 152. Best.-prot. 12.9. 1861, jfr Holt: IMs hist. 217 ff (Faksimile 218 f).
 153. DKMM 113.
 154. ÅHSSA 1953 50.
 155. Erindringer 60.
 156. DKMM 113.
 157. Best.-prot. 2.8. 1861, jfr. Holt: IMs hist. 194, faksimile 195: »For Sagens Skyld« betyder helt enkelt: »for missionssagens skyld.«
 158. Best.-prot., jfr. Blauenfeldt: IMs hist. 57, Holt: IMs hist. 184.
 159. Best.-prot., jfr Holt: IMs hist. 196. Som så mange vækkelsesprædikanter af ældre type, også grundtvigske, lagde VB stor vægt på lørdagsskriftemålet i håb om derved at dæmme op for vanealtergang, VB til JC 21.9. 1857 (V&S 38), jfr. JC til VB 16.10. 1857 (V&S 41), VB til JC 18.11. 1857 (V&S 43).
 160. JC til VB 21.8. 1861, V&S 70.
 161. ÅHSSA 1953 45 hedder det generaliserende, at »Clausens breve til Beck giver iøvrigt klart til kende, hvad meningen er.« Dette udsagn er gådefuldt. I den offentliggjorte brevveksling drejer det sig foruden det i note 160 nævnte om brev af 19.11. 1860 (V&S 64), hvor JC skriver: »I den senere Tid har jeg tænkt meget paa den »indre Mission.« Vi have to Gange havt den for i vort Convent, navnlig det forleden. Det blev mig overdraget at referere vore Anskuelser til Rønne for om muligt at faa Missionssagen paa Fode; nu staaer den og halter og er sig ikke selv klar. Jeg har i den Anledning tilskrevet Rønne for at erholde af ham en Erklæring, om han vil tiltræde de af os opstillede Grundsætninger.« Dette handler om sagen, ikke om personer, ikke om noget kup. Hvis PGL har kendskab til ikke offentlig-

- gjorte breve fra JC til VB før Stenlille-mødet 1861 af det antydede indhold, burde han have meddelt sine læsere det. De to nævnte breve indeholder *intet*.
162. Ann. 1.7. 1900: Den indre Mission (Efter et Foredrag i Studenterforeningen 22. Marts 1899) 156 = Særtryk af samme titel, 1900 12; lidt kortere Erindringer 61.
 163. ÅHSSA 1953 48.
 164. IMT 1860 især 171 f.
 165. ÅHSSA 1953 44.
 166. A.G. Rudelbach: Kirkepostille over Evangelierne II, 1854 126 f.
 167. Vilh. Birkedal: Synd og Naade. En Postille (1848-1849) 1855 605 f. – Den grundtvigske gejstligheds syn på lægprædikantvirksomhed fremgår klart af »Nogle Theses om den danske Kirkeforfatning« af Birkedals gode ven J. Victor Bloch i det af ham redigerede *Christeligt Folkeblad* 9.7. 1848 (upag.): »15. Den kirkelige Frihed fordrer, at der ikke lægges Hindring i Veien for Lægchristnes »gudelige Forsamlinger«; men den kirkelige Orden fordrer herhos, at de anmeldes for Præsten, der, naar han har Leilighed, møder deri, og at ingen Lægmand giver sig af med præstelige Forretninger«, – en fortsættelse af konventikelpakatens bestemmelser under en fri grundlov!
 168. Fengers prædiken er ikke udgivet og kendes kun i hans eget referat i brev til J. Chr. Lindberg 24.7. 1837 (KB Add. 922 4°); her gengivet efter Knud Banning: To grundtvigske præster, i: Et kirkeskifte, 1960 (red. Hal Koch) 116, og Kaj Baagø: Magister Jacob Christian Lindberg, 1958 280.
 169. Aftrykt Fr. Nygård: Grundtvigs forhold til de gudelige forsamlinger, i: Historisk Månedsskrift for folkelig og kirkelig oplysning III, 1884 153 ff; cit. med udgiverens retskrivning, jfr. Kaj Baagø, anf. arb. 280 f.
 170. At VB har kendt Birkedal: Synd og Naade, fremgår af et aftrykt stykke IMT 1862 144 = Synd og Naade (3. søndag efter påske) anf. udg. 420 f.
 171. Smlgn. ÅHSSA 1953 48 med DKMM 113 f.
 172. ÅHSSA 1953 50 f, jfr. DKMM 113.
 173. Om trykte gengivelser se note 2.
 174. DKMM 115, hvor kommentaren til VBs prædikenaftsnit lyder: »Ganske vist, den Præst deroppe udpeger ikke ligefrem nogen. Han taler om, at der er »mange«, som har fisket paa egen Haand o.s.v. Men hvormange Indremissionærer fandtes der dengang? Saa vidt vides, ikke andre end Jens Larsen og den blinde Jens Dyrholm. Nej V. Beck kunde nok sige »mange«, men ingen tog fejl af, hvem de havde at anvende det paa.« – Her har MP slet og ret ikke kunnet læse indenad.
 175. IMT 1858 16; begge navnevarianter i samme bekendtgørelse. »Den indre Missionsforening« forekommer også EU 4.9. 1857 134 og DKT 1862 35.
 176. Förhandlingar vid det andra skandinaviska (nordiska) kyrkomötet i Lund 1859 52.
 177. DKT 1858 (årgangs-indholdsfortegnelse).
 178. F.eks. »vort Missions-Samfund« (IMT 1854 35), »Foreningen til den indre Missions Fremme« (Förhandlingar etc (se note 176) 52). Og lidt specielt: »Den indre Kristne Udsendings (Missions) Forening« (Brb. 1855 14,22).
 179. Sjældent med prægnans. Under overskrift »Den indre Mission« orienterer N. Johansen Brb. 1855 57 ff, 84 ff om organisation og virksomhed såvel i den fynske som den sjællandske forening. Jfr. sst. 1857 215, hvor betegnelsen har snart en snævrere snart en bredere betydning. Derimod hedder det prægnant sst. 1857 212: »Den indre Mission paa Sjælland er stiftet den 17. Septbr. 1853,« jfr. IMT 1854 25, hvor J. Dyrholm omtaler »den Gjærning, som nu er begyndt i vort fædreland under Navn af »den indre Mission«; ligeledes 33 (red.). – Om betegnelsens bredest tænkelige betydning se

- Johs. Clausens (pseudonyme): Om Det kirkelige Tilsynsemdet 27: »Begrebet indre Mission kan tages og bruges jo ogsaa i Almindelighed om al Virksomhed saavel hos Gejstlige som Lægfolk i den snevre Kreds, Familielivet, hvor man driver paa Christendommens Virkeliggjørelse i Livet, dens Inderliggjørelse, saa at Hjerterne virkelig gjenfødes af den og ikke blot staae uden for dens Aand og Liv og kun kjende dens Lære. Men ved indre Mission i engere Betydning forstaaer man ogsaa en saadan Institution, hvis Formaal det er at udbrede sand Christendom, men den benytter til dette Formaalets Opnaaelse, om ikke udelukkende saa dog hovedsagelig Lægfolk.«
180. Bjørn Kornerup: Vor Frue Kirkes og Menigheds Historie, 1929-30 358, mener, at Rothe ved den lejlighed er den første herhjemme, der offentlig har brugt betegnelsen »indre mission«, jfr. udførligere N.M. Plum: Københavns Præstekonvent 1843-1943, 1943 53 f.
181. Egl. 8 foredrag holdt under fællestitlen »Tro virksom i Kjærlighed.« – P. Holt: Nød dem. Københavns Indre Mission 1865-1940, 1940 35 oplyser, at pastor R. Frimodt skal have erklæret, at denne titel ikke dueede til en bog, der skulle sælges. Publikationen skulle i stedet hedde: »Hvad vil den indre Mission?«
182. EU 4.9. 1857 131.
183. EU 5.7. 1861 20.
184. Kh. Saml. 4 VI 665. Jfr. Peter Larsen selv DKT 5.4. 1868 221: »en Slags indre Missjon havde der jo alt længe fundet Sted, kun med den Forskjel, at ingen fast Udsending udskikkedes af andre, men at det indre Kald, som de følte dem drevne af, drog dem.« – IMT 1859 bringer Ludv. Mortensen over flere numre en række »Indre Missionsefterretninger«, der omfatter både ældre og nyere vækkelser.
185. IMT 1859 146. Så sent som 1894 spørger den gamle kbhvske forsamlingsmand Karl H.N. Vinther, vel af gammel vane: »Er det ikke paa Tide, at der fra den grundtvigske Retnings Side gjøres et Forsøg paa en fastere Ordning af en »Indre Missions Virksomhed«.« Refereret af A. Pontoppidan Thyssen Kh. Saml. 7 III 296.
186. Brb. 1858 49. Sst. 1855 140 ff havde N. Johansen brugt overskriften: »Hvorledes staaer det med det indre Mission?« til at berette om N.P. Grunnets arbejde (før frikirke-dannelsen).
187. Kun fundet i Fr. Hammerichs skildring af dansk kirkeliv i »Forhandlingerne paa Det første skandinaviske Kirkemøde, 1857 32, IMT 1857 75 (vor indenrigske Missionær), Brb. 1859 69.
188. IMTs første nr. 1854 1 nævner red. »Missionæren Jens Larsen,« p. 3 underskriver han sig »Jens Larsen, Missionair«, p. 13 er et aftrykt brev stilet »Til Missionær Jens Larsen« og så fremdeles. Synonymet er »udsending«, f eks Brb. 1855 22, men iøvrigt mange steder.
189. IMT 1859 147 CFR: »Den indre Missionsforening« har to Missionærer«.
190. Således JL i sin ordinationsansøgning til kongen 1.2. 1856, se Fra Holbæk Amt 1952 13. – P.C. Koch i Øre-Sund 1857 57.
191. N. Johansen Brb. 1859 138: »Der var en Tid (...), da ogsaa jeg efter fattig Leilighed gjorde en Missionairs Gjerning.« – Peter Larsen til F.E. Boisen DKT 1868 221: »Du ved jo nok, at jeg ogsaa i mange Aar har været en saadan Slags Indenrigsmissionær, kun med den Forskjel, at jeg med god Samvittighed kan sige, at jeg aldrig har taget en Skilling derfor.« – JL gjorde imidlertid ikke krav på, som sådanne snærtende bemærkninger kunne lade formode, at indtage en særstilling. Han siger (IMT 1859 68), at det gælder om at få de forblindede til at vende om til samfundet med Gud, »og det er just Opgaven, som Foreningen for »den indre Mission« har

- foresat sig. Det er derfor, at jeg og flere Brødre vandrer omkring med det Korsets Ord.« – »Flere Brødre« kan ikke være Dyrholm alene.
192. Brb. 1858 49 stikler N. Johansen til Fr. A. Hertz, fordi denne kalder sig missionær; sst. 77 f hævder Hertz sin ret til at kalde sig missionær eller udsending, fordi han – samtidig med, at han passer sit arbejde som malersvend – har besluttet »med Guds Bistand at benytte ugentlig nogle faa Timer til at vidne om Sandhed til Salighed for Alle og Enhver.« – Sst. 78 ff går Johansen i rette med ham på kierkegaardske præmisser. Svar og gensvar sst. 97 f.
193. Brb. 1856 146, 174 f nævnes »endnu en anden Missionair i Fyen, der uden at være udsendt som saadan, og uden at støtte sig til nogen Forening« har rejst omkring på Fyn, Jørgen Pedersen fra Flakkebjerg, men sst. 196 oplyses, at JP har frabedt sig at blive kaldt sådan, da han ikke er udsendt af en missionsforening.
194. Emil Larsen: Mogens Abraham Sommer 94, 103, 104 gengives en annonce undertegnet »Missionair Sommer«. Brb. 1858 132, 138, 1859 137, 156, 180, 188. – IMT 1860 191 nævner en indsender, Hans Sørensen, Bispelund, »de sværmeriske Sekter med deres Missionairer sværme her rundt omkring og forføre Mange.«
195. Brb. 1859 139.
196. DKMM 115.
197. ÅHSSA 1953 50 f, jfr et lignende tekstarrangement DDKH VII 110.
198. Knud Banning: Degnekristne, 1958, M. Neiiendam: Frikirker og Sekter, 4. udg. 1958 91 ff.
199. VF I 118 ff, II 51 f, 70 ff, 133. M. Neiiendam: Frikirker og Sekter, 4. udg. 1958 92 ff, Kaj Baagø: Magister Jacob Christian Lindberg 326 ff.
200. VF II (registerhenv.), M. Neiiendam: Frikirker og Sekter, 4 udg. 1958 92 ff.
201. Brb. 1859 77 (om bl.a. »pattebarnsdåben«) VF II (registerhenv. under Pedersen), Holt: IMs hist. (registerhenv.), Emil Larsen: Urovækkeren Mogens Abraham Sommer, (registerhenv.)
202. IMT 1859 125, sst. 1860 42 (splittende virksomhed i Odsherred), VF II 107 ff, Forsamlinger og mormoner, ved Knud Banning, 1960 (registerhenv.), Blauenfeldt og Holt: IMs hist. (adskillige registerhenv.).
203. IMT 1857 32 (splittende virksomhed på Østdjursland), sst. 1859 154 f (splittende virksomhed i Odsherred), sst. 1860 42, 62 f, jfr. iøvrigt M. Neiiendam: Frikirker og Sekter 4. udg. 1958 287 ff, N.E. Grunnet: Frikirke som princip, i: Et kirkeskifte, red. af Hal Koch, 1960 197 ff.
204. Emil Larsen: Urovækkeren Mogens Abraham Sommer. Heri er aftrykt 117 ff et åbent brev, hvori Sommer forkaster arvesynds- og treenighedslære og godkender syndfrihedslære (samt flerkoneri). Om den opsig, det vakte, se Brb. 1859 153 m.fl.st., DKT 1860 501, 533 f, IMT 1860 131. Se også Dansk Biografisk Leksikon og M. Neiiendam: Frikirker og Sekter 4. udg. 1958 (registerhenv.).
205. VF II 153 med kilder og litt.
206. Herom i alm. Forsamlinger og mormoner, ved Knud Banning, 1960 (registerhenv.). I Stenlille-prædikenen nævner VB udtrykkeligt mormoner og baptister som »disse nymodens Fiskere,« der til forskel fra de rette fiskere har »fisket for den lede Satan,« IMT 1861 153 f. Sst. 158 tales om »mange, som begyndte at fiske for vor Herre, have endt med at fiske for Djævelen,« hvilket er mest nærliggende at henføre til frikirkefolk, ikke til JL, som MP mener, DKMM 114, 115.
207. Om hans møde med mormoner V&S 20, 56, IMT 1864 31, Erindringer fra mit Liv, 1901 29 f.

208. Om metodisternes komme til Danmark Grunnet i En Røst i Ørken 1859, jfr. Brb. 1859 140, N.G. Blædel i Förhandlingar vid det andra skandinaviska (nordiska) kyrkomötet i Lund 1859 64 f. – L. Gude: Irvingianismens Betydning i vor Tid, 1859 indeholder kun lidt om dens indpas i Danmark. Se M. Neiendam: Frikirker og Sekter 4. udg. 1958 211 f. Den mødtes med en vis good will i grundtvigske kredse, DKT 1859 271 og Neiendam 214.
209. Förhandlingar vid det andra skandinaviska (nordiska) kyrkomötet i Lund 1859 46 ff.
210. Fr. Hammerich kalder på det 1. nordiske kirkemøde 1857 Grunnet for »en jydsk Bondekarl, der angav sig kaldet til Missionær skjøndt hverken det baselske eller danske Missionsselskab har kunnet opdage dette Kald hos ham,« Forhandlingerne paa det første skandinaviske Kirkemøde 1857 32.
211. VB udtaler sig siden med stor nonchalance om anklagerne mod JL og røver ringe detailviden. Udførligst i »Guds Børns Almanak« 1897 (upag.) = Kristelig Folkekalender for Nordslesvig 1900 71: »en højt begavet Mand, som ved sit levende Vidnesbyrd havde bidraget til mange Menneskers Vækkelse. Han var imidlertid blevet beskyldt for at føre falsk Lære, som nok væsentlig bestod i, at man ikke skulde forsage alle Djævelens Gjerninger, visselig en meget mislig Lære, idet Enhver da nok skulde vide, hvilken af Djævelens Gjerninger man ikke behøvede at forsage, den nemlig, som man nødigst vilde slippe eller have sværest ved at frasige sig. Der var nok ogsaa noget om hans Liv, som man var misfornøjet med, men som jeg ikke veed rigtig Beskeed om.«
212. IMT 1861 162, DKT 1862 132. – IMT 15.02. 1863 62 skriver Jens Dyrholm fra et besøg hos VB efteråret 1862: »Under mit Ophold i Uby Sogn havde jeg flere Samtaler med den kjære Pastor Beck og jeg fornåm, at vi bedre smeltede sammen i vore kristelige Anskuelse, end jeg hidtil havde forestillet mig.« Dette har da været den første egentlige kontakt mellem den ene missionær og VB. Man tør formode, at VB og JL ikke har haft større kendskab til hinanden i efteråret 1861.
213. Best.-prot., bestyrelsesmedlemmer til CFR 15.6. 1861, CFR til JL og til VB 16.8. 1861.
214. IMT 1861 162 f.
215. DKT 1862 65 ff.
216. ÅHSSA 1953 55 f.
217. Erindringer 62 f.
218. Jeg kan ikke tilslutte mig vurderingen hos Holt: IMs hist. 228 f, som finder, at der ingen væsentlig modsigelse er mellem CFRs referat og VBs erindringer; det drejer sig unægtelig om mere end en temperamentsforskel.
219. Ann. 1.7. 1899 156 f, særtryk: Den indre Mission, 1900 12 f.
220. Guds Børns Almanak 1895, red. af V.L. = Vigo Lund; upag. Optrykt Kristelig Folkekalender for Nordslesvig 1900 69 ff.
221. IMT 1890 548.
222. IMT 1886 713 (første gang, antallet af tilstedeværende oplyses). Jfr. sst. 730 i jubilæumsart.: »Hvorfor den indre Mission lykkes« med en notits om starten »i Stenlille Skolegaard, hvor den fødtes under Splid og Spektakel af de maaske knap 200 forsamlede Mennesker med de daarligste Udsigter til at blive til noget, grebet af to grønne Kapellaner uden Navne, som havde nogen Klang, og uden Livserfarining til at forstaa noget, kun sluttende sig til en eneste gammel Præst, Missionens gamle trofaste Ven og mangeaarige Formand, Pastor Rønne (...), kun med en ganske lille Flok troende Menneskers Tilslutning, ukjendt udenfor denne lille

- Kreds, modtagen med Uvilje og Mistillid af Danmarks Præstestand, med den Profeti over sit Hoved, at det Hele vilde blive til Sektvæsen og Fordærvelse for den danske Folkekirke.«
223. Beretning om Jubilæet i Ørslev Præstegaard den 3die Mai 1881 (1881) 36.
224. Der er intet, der taler for, at PGL har ret i sin påstand om, at Jakob Jensen først på et senere tidspunkt indtrådte i bestyrelsen, idet hans navn under protokollatet vedr. Stenlille-mødet skulle være »indføjet i protokollen på en sådan måde, at det nødvendigvis må være sket senere.« Det er CFR, der har skrevet hans navn, og at anse dette for misliebigt er at anlægge alt for moderne underskrift-kriterier for en epoke, da der stadig forekom adskillige underskrifter »med ført hånd.« Forløbet er let at rekonstruere: Først har CFR underskrevet protokollatet, dernæst J. Clausen og Vilh. Beck, hvorefter CFR atter har grebet pennen, er i distraktion begyndt på sine egne forbogstaver C.F., har streget disse ud og skrevet det, han skulle skrive, nemlig navnet *Jacob Jensen*. Se faksimile DDKH VII 111 og Holt: IMs hist. 219.
225. IMT 1880 663.
226. Her er brugt den mest novellistiske gengivelse, den i Guds Børns Almanak 1895/Kristelig Folkekalender for Nordslesvig 1900 69 f.
227. Ann. 15.9. 1896 137.
228. Best.-prot. 15.7. 1862 med tilhørende korrespondance, jfr. Holt: IMs hist. 312.
229. Den siden så omhægede myte fik Fr. Zeuthen heldigt formuleret således i Ann. 1892 118: »Der er ogsaa den højeste Sandsynlighed for, at hvis ikke Præsterne Rønne, Beck og Clausen havde taget Missionens Bestyrelse i deres Haand, vilde Danmark nu være opfyldt af et Utal af Sekter«, jfr. samme IMT 1913 476: Hvis ikke VB havde sat en tyk streg under ordet *kirkelig*, »var den indre Mission bleven en Sekt, men nu er den maaske den mest sammenholdende Kraft i Folkekirken.«
230. ÅHSSA 1953 55.
231. Se note 211!
232. Morten Vævers Saga, fortalt af ham selv og gengivet ved Poul Dyssegaard, 1958 49 ff (nedskrevet 1914).
233. V&S 91, brev af 24.6. 1864.
234. ÅHSSA 1953 52, 56, DDKH VII 110, jfr VB: Erindringer 62 f.
235. IMT 1857 62, 1861 163.
236. Om Jens Jensen især Fra Holbæk Amt 1910 (L. Andersen og H.P. H. Gjevnøe: En kristelig Vækkelse i det sydlige Odsherred) 98 ff, jfr. VF II 110 f, IMT 1857 93, 116, 161 ff.
237. Best.-prot. 6.1. 1861, jfr Holt: IMs hist. 188.
238. ÅHSSA 1953 53, DDKH VII 110 f. Vækkelse og kirkelige retninger, 2. udg. 83, 3. udg. 91. – Selvom protokollen i IMs arkiv ikke er tilgængelig, kan enhver overbevise sig om rigtigheden af min fremstilling ved – med lup – at studere faksimile-gengivelsen af referatsiderne i Holt: IMs hist. 218-219, der helt anderledes tydeligt end den uheldigt beskårne gengivelse DDKH VII 111 afslører tilblivelsesprocessen.
239. Det fatale udtryk, der aldrig burde have været anvendt om en i sig selv halvt trivial hændelse (der fik store konsekvenser) er formentlig afsmitning fra DKMM 126, hvor det afrundende hedder: »Og nu efter at Beck havde gjort sit Kup (...)«. – Hos PGL er udtrykket første gang fundet benyttet i Fra Holbæk Amt 1952 28, her i anførselstegn: »Stenlille-kuppet«, gentaget ÅHSSA 1953 9, 49 uden anførselstegn, Fem Aalborg-Bisper, 1954 53 og Kirken igår og idag, 1955 20 (»et regulært *præstekup*«, udhævelsen er forf.s, ikke min), Kampen om det teologiske fakultet, Jyske

- Samlinger 2 III 228, DDKH VII 1958 111 og Vækkelse og kirkelige retninger, 2. udg. 1959 82 (mens 1. udg. 1951 94 havde talt om en paladsrevolution, hvilket jo – som metafor – følelsesmæssigt er noget langt mindre end et kup!), Helvedes strategi u.å. (1958) 50, Vækkelse og kirkelige retninger 3. udg. 1978 89 ff, Kirkelige retninger, i: Håndbog for medlemmer af menighedsråd, red. af Jørgen Ginnerup, 1979 201 (der nu, ligesom MP, gør en på den tid komplet sagesløs VB til hovedmanden i aktionen, mens det tidligere var JC), Dansk kirkekunskab, 1979 148 (»et veritabelt kup«), Dansk biografisk Leksikon 3. udg. I 1979 525 (»metoder, der minder mest om det totalitære statskup,« – ja, fantasien blomstrer!), sst. III 1979 424 (»ved et veltilrettelagt »kup« lykkedes det dem at erobre foreningen«).
240. Det skal selvfølgelig ikke forbigås, at der til gunst for PGL er én passus i et brev fra JC til VB (desværre udateret, men fra først på året 1862 (V&S 76): »Missionssagen faaer mere og mere Interesse for mig. Jeg var den, der først bad dig om at varetage Redaktionen (...) Hvilken Modsigelse i sidste Nr. fra forrige Aar, først motiverer Rønne J. Larsens Afsked med Paavisningen af grundtvigske Vildfarelser og lidt hen i Bladet er der Ting af en saa bestemt grundtvigiansk vammel og kjedelig Karakter, som man nogetsteds vil søge det. Jeg har skrevet til Rothe, at jeg var glad over den Gang, Missionssagen har faaet af de blot negative Grunde, at den er bleven udreven af Lægfolks udelukkende Ledelse og af den forskruede grundtvigske Aand.« Udsagnet peger unægtelig i retning af uvilje mod lægmandsindflydelse og en klar antigrundtvigsk indstilling, men det må huskes, at dette er skrevet efter Stenlille-mødet og intet udtaler om noget kup forud for mødet, kun om resultatet af mødet. I øvrigt var JC netop på den tid i sin allermest antigrundtvigske fase, og dette kan via den grundtvigske Jens Larsen influere på hans sindsstemning over for vidnende lægmænd; men det er helt oplagt en forbigående stemning, – ikke usædvanlig hos JC med skiftende stemninger.
241. V&S 20, 38, 42 f, 47 f, 55, 57. Kh. Saml. 7 I 209. Josepha Martensen: H.L. Martensen i sit Hjem og blandt sine Venner, 1918 192 ff, VBs breve til HLM.
242. Kampen om det teologiske fakultet, i: Jyske Samlinger 2 III 1956 228.
243. Efter Holt: IMs hist. 305, faksimile af 1. side på p. 304. – Om Jens Larsens videre skæbne i de nærmest følgende år er der foruden enkelte art. i DKT (der hurtigt tabte interessen for ham) en ret udførlig skildring i Østjydsk Hjemstavn 1938 (Thorvald Madsen: Aandelige Strømninger i Aarhusegnen i 1850'erne og 60'erne) 128 ff og Mikkil Andersen i Testrup Højskoles Aarsskrift 1916 (JLs virke på Odder-Beder egnen efter 1861).